ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑ
1
974

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XVI

1

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1974

УНИВ. БИБЛ. „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"-В. Търново
инв. № 84926

Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България

РУМЕН КАТИНЧАРОВ

На територията на Южна България се намират голям брой многослойни селища, които отразяват непрекъснатия ход на развитие на човешкото общество, в течение на човешкото общество, обхващащ неолита, енеолита и бронзовата епоха.

Проучването на селищните могили в нашите земи има особено значение за разработването на основните проблеми на най-старата история на Източното Средиземноморие, а в редица аспекти и на значителни области от Източна и Централна Европа. Благодарение на археологическите разкопки ние сме в състояние да пристъпим не само към разрешаване на въпросите на периодизацията и хронологията на праисторическите епохи, но и на въпросите, свързани с икономическата и социалната структура на обществото в техните конкретни проявления.

Археологическите материали, придобити по време на проведените през последните години в някои райони на нашата страна редовни и особено спасителни разкопки, допълнени с голямото количество случайни, единични и колективни находки, дават възможност да се установи една сравнително по-точна периодизация и хронология на бронзовата епоха в Южна България, а също така да се запознаем по-пълно с някои от характерните й черти.[1]

Големите производствени успехи, постигнати от земеделско-скотовъдните племена, обитавали територията на България през неолита и енеолита, допринасят за по-нататъшното развитие на производителните сили и съдействуват за откриването и използуването на бронза (сплав от мед и калай), който дава и името на тази епоха.

Бронзовата епоха обхваща сравнително дълъг период — от втората четвърт на III хил. до началото на последната четвърт на II хил. пр. н. е. Тя може да се раздели на три основни периоди: ранен (2750 — 1900 г. пр. н. е.), среден (1900—1500—г. пр. н.) и късен (1500—1200 г. пр. н. е.).[2] Всеки един от посочените периоди притежава редица характерни само за него черти и елементи, на които ще се спрем по-долу и въз основа на които извършваме това разграничаване. Тази периодизация в общи линии се покрива с периодизацията на бронзовата епоха в Анатолия и Егейския свят.

Селищата от тази епоха са разположени обикновено близо до блата, извори и реки, в местности с плодородна почва и пасбища.

На територията на Южна България селищата от ранния и средния период на бронзовата епоха продължават да се изграждат върху селищните могили, възникнали през неолита и енеолита (селищните могили до селата Езеро, Карановo, Биково, Сливенски

ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА

окръг, Капитан Димитриево, Юнаците, Пазарджишки окръг, Маноле, Пловдивски окръг, и др.).

Запазването на тази традиция позволява да се проследи както процесът на създаването и развитието на културата през бронзовата епоха, така и ролята на другите фактори, определящи спецификата на тази епоха.

През късния период на бронзовата епоха са станали значителни промени както в характера на материалната култура, така и в структурата на селищата. През този период с изключение на някои единични случаи (селищните могили до Русе и с. Маноле) животът върху селищните могили е бил прекъснат. Възникналите на новите места селища имат друг характер. Те заемат твърде просторна площ в равнините и долините. За разлика от селищата от предишните периоди на бронзовата епоха, които са били на разстояние от 3 до 10 км едно от друго, през късната бронзова епоха разстоянията между тях са значително по-големи. Тези селища губят характерната за по-ранните периоди компактност. Те заемат големи площи, в които жилищата са отделени със значителни интервали помежду си.[3]

Наред с този тип селища на някои трудно достъпни места върху възвишенията на планинските области са възникнали укрепени с каменни стени селища, които се отнасят към края на бронзовата епоха. Останки от такава крепост са открити върху височината „Градището", недалеч от с. Таваличево, Кюстендилски окръг.[4]

За по-пълното изясняване на въпросите, свързани с възникването, развитието и характера на културата в началото на бронзовата епоха, особено важни са археологическите разкопки, проведени на селищната могила при с. Езеро.[5] Тя е разположена на брега на блато с диаметри при основата 200 и 145 м. Горният културен пласт, който се отнася към ранната и началото на средната бронзова епоха, е дебел около 4 м. В него са разграничени 13 строителни хоризонта, т. е. 13 последователно наслоили се едно върху друго селища, резултат или на сериозни реконструкции, или на цялостно изграждане след пожар или други разрушения.

Първото селище от ранната бронзова епоха е възникнало върху най-високата част на селищната могила. То е оградено от каменна стена, която в основата е дебела 1,50 м. Поради увеличаване броя на населението защитеното от стената пространство се оказало тясно. Обитателите на селището се принудили да строят жилища и извън нея. Необходимоста от тяхната защита е обусловила изграждането на нова, още по-масивна каменна стена, която е обхващала цялото подножие на селищната могила. С построяването на външната стена селището се превърнало в силна крепост. В резултат на непрекъснатото увеличаване на населението през следващите етапи на ранната бронзова епоха в близост до селищната могила са възникнали малки поселения, чиито обитатели са поддържали постоянна връзка с централното селище и в случаи на необходимост са намирали надеждна защита зад неговата двойна отбранителна система. Във връзка с това самата структура на селището е придобила крайно своеобразен характер — значителна площ от горната, най-добре защитена площадка е заета от стопански съоръжения, пещи и зърнохранилища, разчетени не само за обитателите в самото селище, но и за цялото население около него.[6]

Необходимо е да се отбележи' че останки от каменни стени от бронзовата епоха са установени и в редица други селищни могили (Казанлък, Кирилметодиево, Старозагорски окръг, Прослав, Пловдивски окръг, и др.).

Селищната могила до с. Езеро не се явява като някакво изключение. Тя е само едно от многобройните селища, свидетелствуващи за същата плътност на населението в Югоизточна България, каквато е имало и през енеолита.

Жилищата от ранната бронзова епоха в сравнение с тези от енеолита имат по-лека конструкция. Те също така са изградени от забити в земята дървени колове, преплетени с пръти и измазани със слой от глина, примесена със слама. На редица места и преди всичко в ъглите основите на жилищата са укрепени с камъни. Те имат обикновено правоъгълен план, но към края на периода се появяват и жилища, на които срещуположната на входа стена е дъгообразно извита и прилича на апсида. Жилищата са дълги от 7 до 11 м и широки от 3,50 до 5 м. Вътрешна преградна стена ги разделя на две помещения, едното от които е използувано за живеене, а другото за стопански нужди. Вътрешното им устройство е поразително еднообразно. Във всяко жилище има пещ, огнище, изградени на място зърнохранилища, площадка за сушене на зърно, хромелни камъни и др. Пещите се издигат на 0,15—0,20 м над пода на жилището. Те имат подковообразна или кръгла форма, с диаметри понякога

до 2 м. Сводът на пещите, изграден с помощта на преплетени пръчки, често пъти е укрепяван в основата с големи ломени камъни.

Особен интерес представя разчистеният в IV строителен хоризонт (броен от горе на долу) на културния пласт в Езеро комплекс от основи на четири жилища, ориентирани югоизток — северозапад (обр. 1). Те са построени едно до друго и имат общи дълги стени. Всяко жилище по отношение на другото е леко отместено назад. Те имат правоъгълен план с дължина около 10 м и ширина от 4 до 5 м. Задната им стена е съвсем слабо извита. Основите на едно от жилищата са сравнително добре запазени. Вътрешна стена го разделя на две части. Първото помещение е почти изцяло заето от шест големи зърнохранилища с диаметър от 0,60 до 1,20 м и запазена височина 0,40 м. В тях, както и около тях, се намират овъглени зърна от житни култури. Във второто помещение са изградени пещта и огнището. В него се откри част от каменен калъп за отливане на метални брадви с дупка.[7]

Необходимо е да се отбележи, че подобни жилищни комплекси са открити както в Троя, така и в Терми на о. Лесбос. Те се отнасят към времето на късните фази на Троя I.[8]

Разкопките на селищната могила при с. Езеро показват, че през ранната бронзова епоха са съществували вече определени елементи на планиране на селищата. Жилищата са били наредени в правилни редици или в отделни групи, подчинени на единна ориентировка. Центърът на селището е оставал свободен. Широки и незастроени проходи са водели от него към входовете на отбранителната каменна стена.

Дълговременните селища в Южна България продължават да съществуват и през II хил. пр. н. е. Селищната могила в югозападния край на гр. Нова Загора е възникнала в началото на средната бронзова епоха. В проучения досега културен пласт, който е дебел 2,50 м, са разграничени седем строителни хоризонта. Установи се, че най-долните жилищни нива на това селище притежават същите характерни черти, каквито имат трите най-горни строителни хоризонта на селищната могила при с. Езеро Този факт показва недвусмислено не само връзката между двете селища, разположени на 3 км едно от друго, но и това, че Новозагорската селищна могила се явява пряко продължение, един следващ етап в развитието на бронзовата епоха на територията на днешна Тракия.[9]

Повечето от жилищата, открити в селищната могила в Нова Загора, имат слабо трапецовидна форма с размери: дълж. от 5,60 до 6,40 м и шир. от 5,40 до 6,25 м. Ориентирани са изток — запад. Между тях има тесни проходи (улички) с ширина 1 — 2 м (обр. 2). Във всяко жилище има пещ с подковообразна или елипсовидна форма, зърнохранилища, хромелни камъни, оръдия на труда, глинени съдове и др.

Основите на пещите са издигнати на 0,20 — 0,30 м от пода на жилището, който е изграден от силно трамбована глина. Обикновено пещите са разполагани съвсем близо до задната стена срещу входа на жилището. За по-продължителното задържане на топлина-

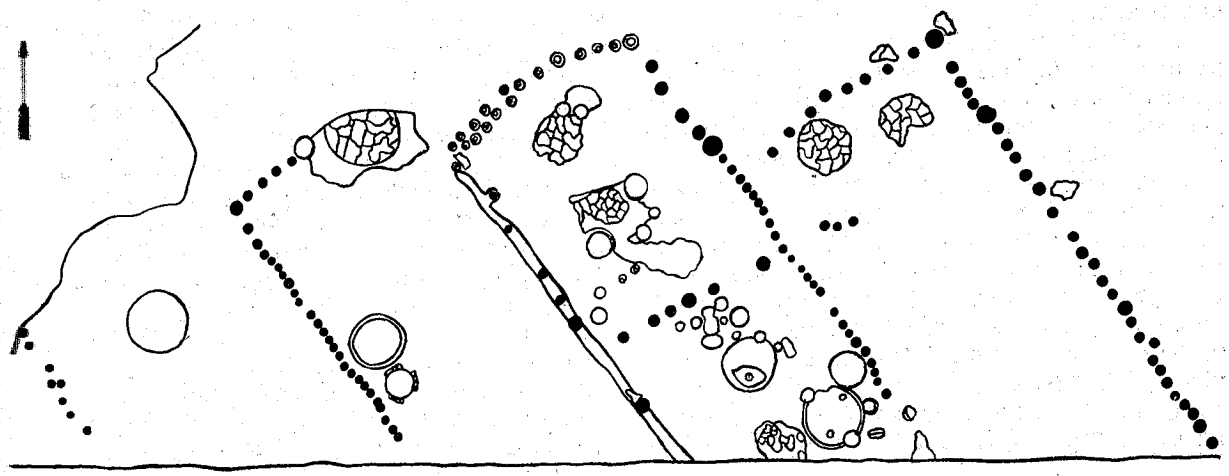

• *Обр. 1. План на жилища от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — IV строителен хоризонт). Fig. 1. Plan des habitations du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — IVe niveau de construction)*

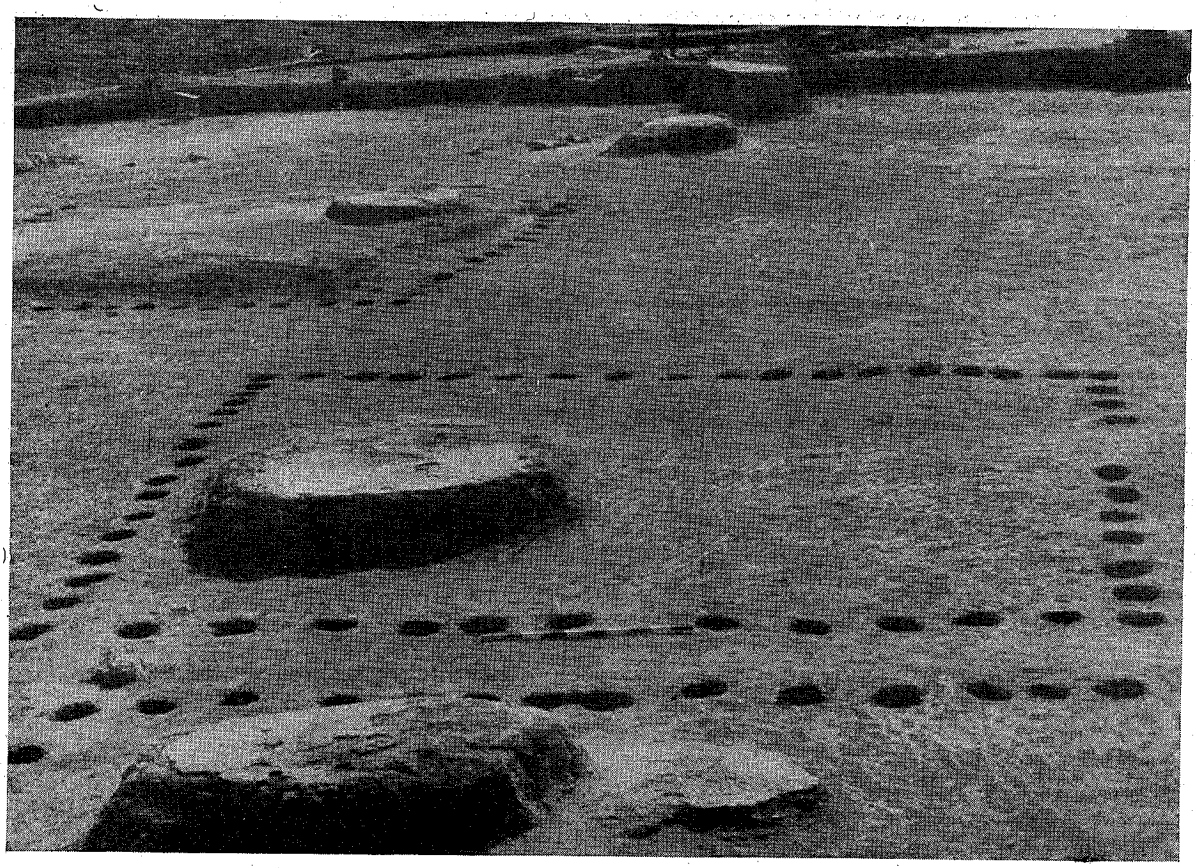

2

● *Обр. 2. План на жилища от селищната могила в гр. Нова Загора (средна бронзова епоха — V строителен хоризонт). Fig. 2. Plan des habitations du tell de Nova Zagora (Age du bronze moyen — Ve niveau de construction)*

та в основата на пещите са наредени късове от глинени съдове, замазани с дебел слой от глина, силно излъскан отгоре по механичен начин.

В VI строителен хоризонт се проучи добре запазена основа на жилище с апсидиален план (обр. 3). То е ориентирано север — юг. Дължината на жилището от центъра на апсидата до входа е 12,70 м, а ширината му е 5,15 м. Входът на жилището е на южната къса стена. Посредством вътрешна преградна стеничка то е разделено на две помещения, във всяко от които има засводена пещ. Намереният в жилището инвентар по нищо не се различава от инвентара на откритите в по-горните строителни хоризонти правоъгълни жилища.

Планове на жилища с апсидна задна стена освен у нас (селищните могили при селата Езеро и Маноле) са известни и в съседните области (в Гърция и Югославия), които също така се отнасят към ранния и средния период на бронзовата епоха.[10]

По-голямата част от селищата през бронзовата епоха се явяват не само като места за постоянно обитаване и убежища по време на опасност, но и като значителни стопански центрове. В тях са открити преки свидетелства за наличието на редица производства, в това число и на бронзолеярство, документирано както от самите метални предмети, така и от калъпите за отливане на бронзови оръдия на труда и оръжия.

Усъвършенстването на използуваните през неолита и енеолита оръдия за производство и появата на новите оръдия на труда и оръжия, изработени от мед и бронз, са изиграли значителна роля за по-нататъшното развитие на производителните сили на обществото.

Въвеждането на бронза допринася много за увеличаване ефективността на оръдията. В сравнение с медните оръдията от бронз

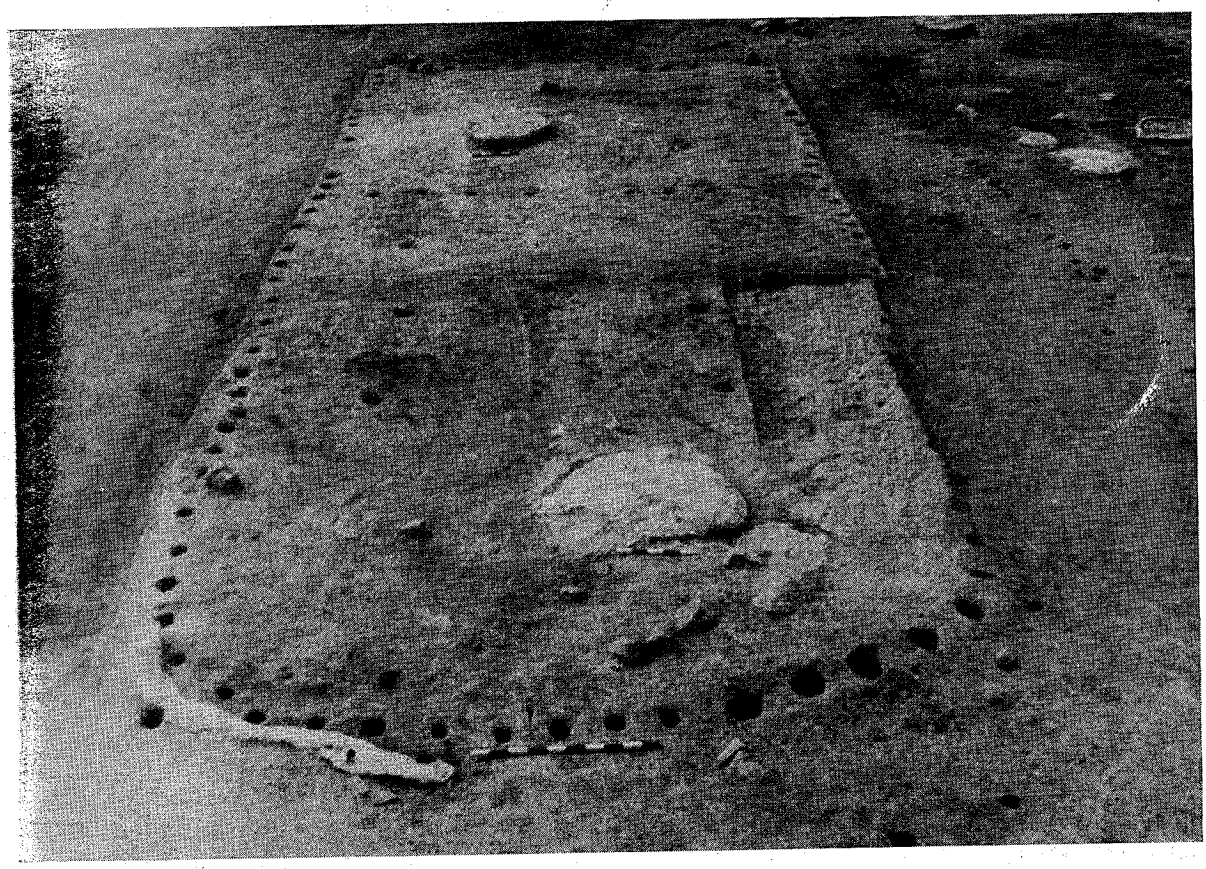

Обр. 3. План на жилище с апсидна стена от селищната могила в гр. Нова Загора (средна бронзова епоха — VI строителен хоризонт). Fig. 3. Plan d'habitation avec un mur absidial du tell de Nova Zagora (Age du bronze moyen — VIe niveau de construction)

имат редица предимства. Те са по-твърди, по-остри и отливането им е ставало значително по-леко, тъй като бронзът се топи при по-ниска температура (700—900°), отколкото медта (1083°). Но тъй като през ранната бронзова епоха бронзът се среща все още много рядко, бронзовите оръдия не са били в състояние да изместят оръдията, изработени от камък и кремък. Оръдията на труда през този период са изработвани главно от камък (брадви с дупка, брадви-чукове, тесли, длета, точила и др.), кремък (ножове, стъргалки, триони и зъбци за сърпове), кост (шила, длета, игли), рог на елен (мотики, чукове, длета, шила) и по-рядко от мед и бронз.

Каменните брадви с дупка са един от най-разпространените видове оръдия през ранната бронзова епоха. Те имат различна форма и големина. Преобладават големите и тежки брадви с много добре заострена работна част (обр. 4 *г, ж,*) В повечето случаи върху тях се откриват следи от продължителна употреба. Те са намирали широко приложение при отсичането и по-нататъшното обработване на дървения материал. Наред с тях се срещат и много добре изработени, често полирани каменни брадви с дупка. Те имат по-малки размери и са по-леки (обр. 4 *а, б, в, д, е, з*). По остриетата им почти не се срещат следи от допълнително заостряне. Може с увереност да се твърди, че повечето от тях са имали култово, а не практическо предназначение. Използувани са вероятно и за парадно оръжие или като отличителен знак на племенните вождове.

Производството на каменните оръдия в самите селища се доказва безусловно както от намирането в тях на необходимата за изработването им суровина, така и от наличието на недовършени каменни брадви.

Откритите у нас каменни брадви намират преки аналогии в селищата и некрополите на редица раннобронзови култури, развивали се

на Балканския полуостров, Егейско-анатолийската област, Централна и Източна Европа.

Значителен е броят на каменните тесли и длета. Те вероятно са имали по-специални функции. Използувани са за по-фина работа при обработването на дървото. По форма и начин на изработване теслите и длетата са много близки на предхождащите ги енеолитни образци.

Броят на оръдията на труда, изработени от кремък, е твърде ограничен и отстъпва значително на употребяваните през неолита и енеолита кремъчни оръдия. Ножовете имат едър и стръмен ретуш, онаследен от неолита.

Оръдията от кост и еленови рога не отстъпват по количество на каменните оръдия.

От направените досега археологически проучвания се установява, че броят на оръдията на труда, изработени от камък, кремък, кост и рог на елен, през средния период на бронзовата епоха намалява, а в края на епохата те се срещат твърде рядко. Този негативен показател свидетелствува за нарастване на ролята на металните оръдия в края на ранния период на бронзовата епоха.

Най-ранните метални оръдия на труда по форма изцяло са повтаряли каменните. Постепенно се създават такива форми оръдия, в които най-целесъобразно са използувани качествата на новия материал.

Намерената в IV строителен хоризонт на селищната могила при с. Езеро колективна находка от метални предмети се състои от: брадва със завити странични краища, плоска тесличка, две великолепно изработени длета и листовиден нож с отвърстие за приковаване на дръжка (обр. 5). Тази находка има голямо научно значение, защото е свързана не само с определено селище и културен пласт, но и с определен строителен хоризонт. По форма и начин на изработване предметите от колективната находка имат много общи черти с оръдията на труда от ранната бронзова епоха, широко разпространени на една обширна територия, обхващаща Балканския полуостров, Анатолия и някои райони на Пред-

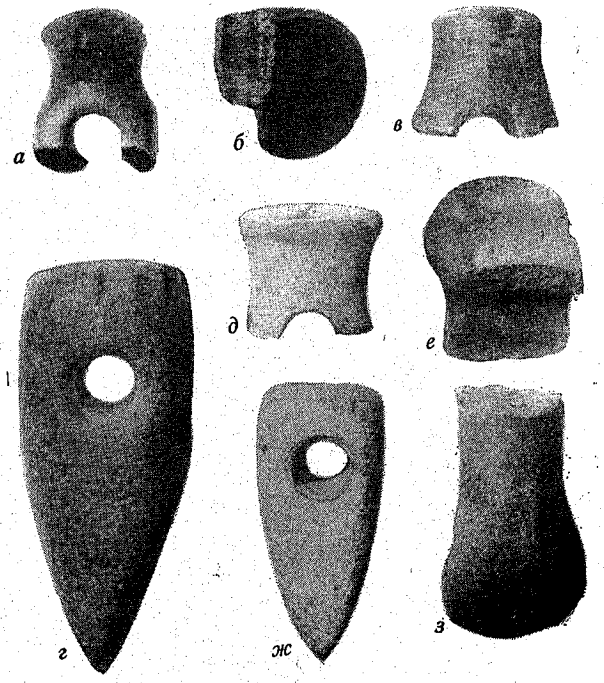

4

5

● *Обр. 4. Цели и фрагментирани каменни брадви с дупка от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XII—VI строителен хоризонт). Fig. 4. Haches en pierre à douille entières et fragmentées du tell du village Ezero (Age du bronze ancien — XII—VIe niveaux de construction)*

● *Обр. 5. Колективна находка от медни предмети от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — IV строителен хоризонт). Fig. 5. Trouvaille d'objets en cuivre du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — IVe niveau de construction)*

6

7

на Азия. Плоските тесли намират близки паралели в Терми, Троя II, Бейджесултан и др. Листовидните ножове са типични за този период. Подобни ножове се срещат често от Предна Азия и Източното Средиземноморие до Северното Причерноморие, където близки форми са известни в комплексите на катакомбната и северокавказката култура.[11]

Усъвършенстването на известните вече оръдия на труда и появата на нови се наблюдава и през следващите периоди от развитието на бронзовата епоха. През средния й период се изработват масивни брадви с дупка в горния край (обр. 6), а в края на епохата широко разпространение получават кухите бронзови брадви с ухо и без ухо и бронзовите сърпове с по-големи или по-малки размери.

През тази епоха се развива извънредно много и производството на оръжия. Появяват се нови, непознати дотогава оръжия от бронз — мечове и върхове на копия.

Заслужава особено внимание глиненият калъп за връх на копие, намерен във II строителен хоризонт на селищната могила в гр. Нова Загора (обр. 7). Отлетият в него връх има листовидна форма и удължена конусовидна втулка. Този тип връх на копие се среща често в областите на Източна Европа и по-рядко в Гърция и по течението на р. Дунав през втората половина на II хил. пр. н. е.[12]

В резултат на увеличаване добива на метал и на по-нататъшното усъвършенстване на технологическия процес броят на оръдията на труда и оръжията, които имат вече разнообразни форми и доста големи размери, значително нараства в края на бронзовата епоха.

Внедряването на металните сечива в производството е изиграло изключителна роля в развитието на всички отрасли на стопанската дейност и преди всичко на земеделието и скотовъдството.

От извършените досега проучвания се установява, че земеделието е било едно от

● *Обр. 6. Каменен калъп за отливане на бронзови брадви с дупка в горния край от селищната могила в гр. Нова Загора (средна бронзова епоха — V строителен хоризонт). Fig. 6. Moule en pierre pour le coulage de haches en bronze avec un trou dans le haut du tell de Nova Zagora (Age du bronze moyen — Ve niveau de construction)*

● *Обр. 7. Глинен калъп за отливане на връх на копие от селищната могила в гр. Нова Загора (средна бронзова епоха — II строителен хоризонт). Fig. 7. Moule en argile pour le coulage de pointes de lance du tell de Nova Zagora (Age du bronze moyen—IIe niveau de construction)*

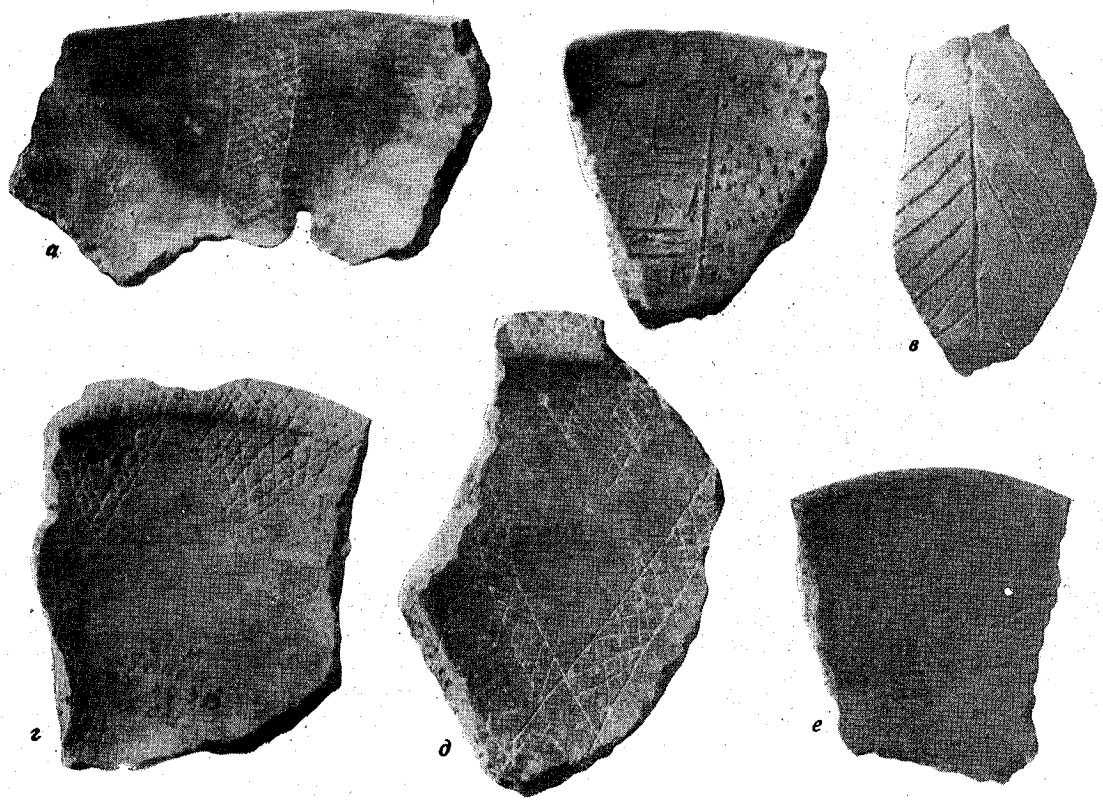

8

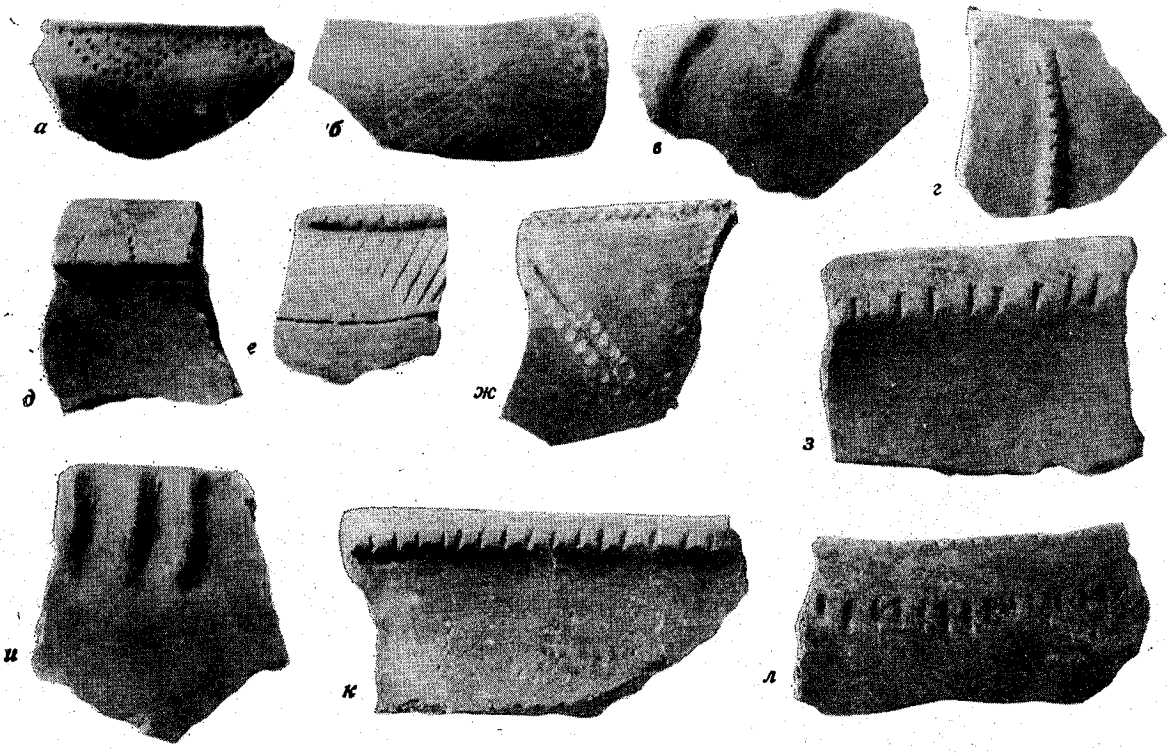

9

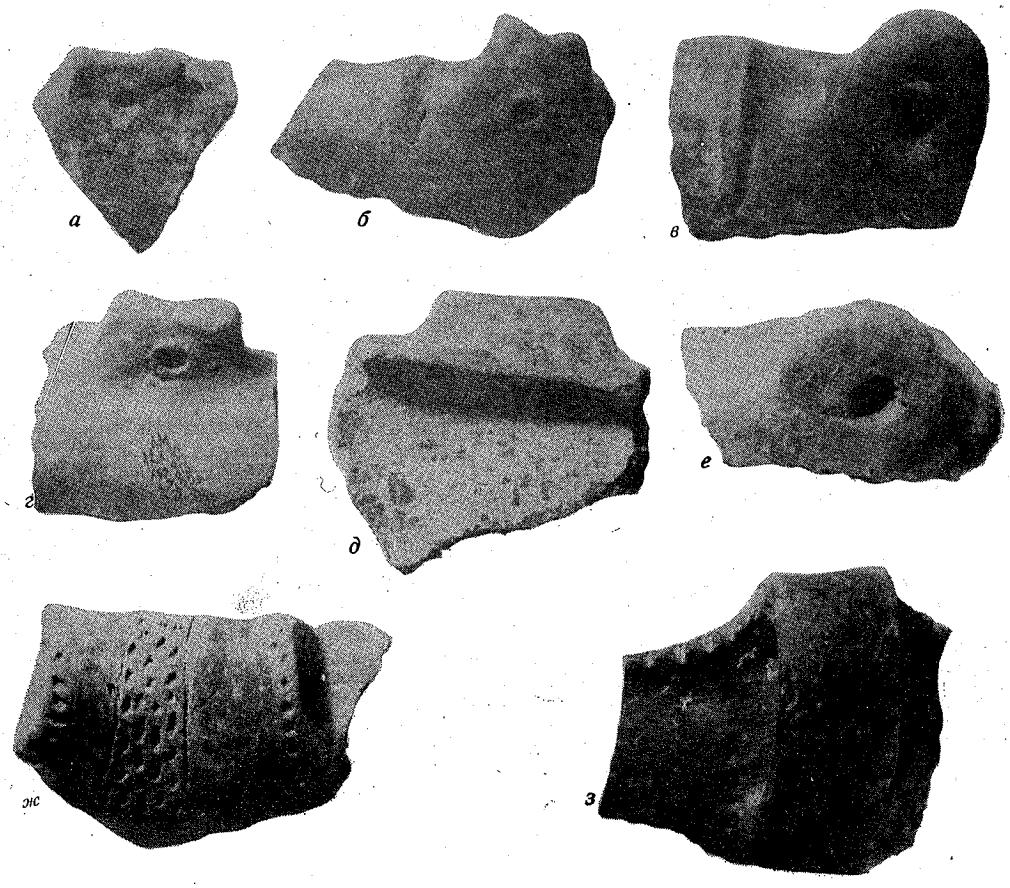

10

● *Обр. 8. Фрагменти от глинени паници от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XIII—X строителен хоризонт). Fig. 8. Fragments d'écuelles en argile du tell du village Ezero (Age du bronze ancien — XIII—Xe niveaux de construction)*
● *Обр. 9. Фрагменти ош глинени паници от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XIII—XI строителен хоризонт). Fig. 9. Fragments d'écuelles en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIII—XIe niveaux de construction)*
● *Обр. 10. Фрагменти от глинени паници с дръжки от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XIII—X строителен хоризонт). Fig. 10. Fragments d'écuelles en argile avec des anses du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIII—Xe niveaux de construction)*

основните препитания на по-голямата част от населението.

За наличието на земеделие свидетелстват както предназначените за обработване на почвата оръдия, така и овъглените зърна от житни растения, хромелните камъни, сърповете и големите зърнохранилища, открити по време на археологическите разкопки на редица селища от бронзовата епоха.

Ограничените технически възможности на каменните оръдия на труда са задържали до известна степен развитието на земеделието през неолита и енеолита. Изсичането на горите с каменните брадви е изисквало неимоверни усилия и голема загуба на време. Бронзовите сечива са облекчили този процес и са осигурили разширяването на обработваемата площ. Необходимостта от по-добра обработка на вече изтощените стари участъци е съдействувала за преминаването от ръчното към орното земеделие с използуване на тегловата сила на едрия рогат добитък. Най-старите рала, с които само са браздели земята, по всяка вероятност са били изцяло дървени. Основаното на тяхната употреба земеделие е било екстензивно, свързано с по-кратки срокове на използуване на полето, бързо обрастващо с плевели, срещу които земеделецът с неговите все още доста примитивни оръдия не е бил в състояние успешно да се бори.

От направените палеоботанически изследвания се установи, че населението е култи-

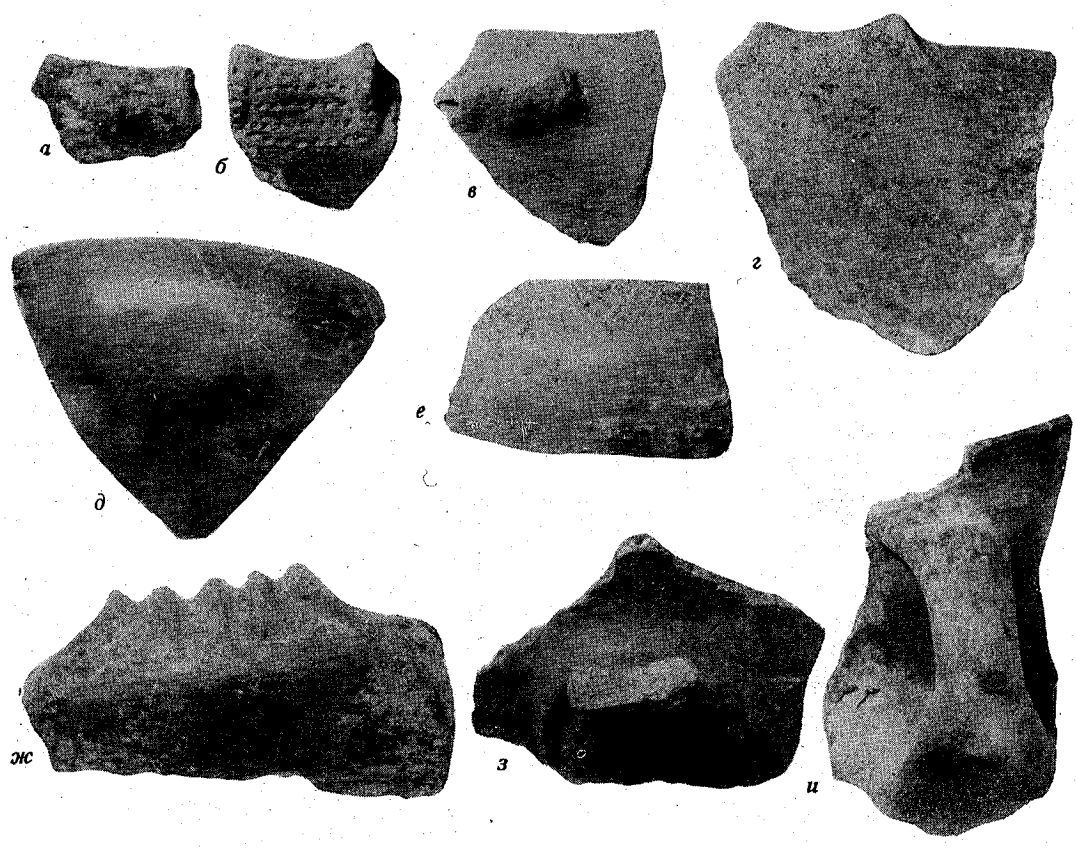

11

● *Обр. 11. Фрагменти от глинени паници и съдове от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — VI строителен хоризонт). Fig. 11. Fragments d'écuelles en argile et de vases du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — VIe niveau de construction)*

вирало пшеницата, еднозърнестия и двузърнестия лимец, ечемика, урова, просото и др. Срещат се и бобови растения, като грах, леща и др., които не са били отглеждани самостоятелно.[13]

През бронзовата епоха скотовъдството се оформя като напълно самостоятелен и важен отрасъл в икономиката. Големият брой животински кости, открити в проучените досега селища, показва, че през тази епоха са отглеждани не само различни видове, но и подобрени породи домашни животни — волът, кравата, овцата, козата и свинята. Първо място сред тях е заемал едрият рогат добитък. Сравнително по-малък е броят на дребния рогат добитък и особено на свинете.[14]

Развитието на скотовъдството се изразява не само в увеличаване на количеството на видовете животни, но и в по-рационалното им използуване. Сега те заемат особено важно място в храната на населението. Освен месото човекът използува и млякото, от което произвежда вероятно най-разнообразни млечни продукти. Благодарение на скотовъдството жизненото равнище и степента на материалната обезпеченост значително се повишават.

Използуването на едрия рогат добитък като теглова сила и като средство за придвижване се развива и усъвършенствува значително. За тази цел е използуван вероятно и конят, който за пръв път се появява в нашите земи като опитомено животно през бронзовата епоха.[15]

Развитието на земеделието и особено на скотовъдството е довело до много важен обществено-икономически резултат, който Енгелс нарича „първо голямо разделение на труда". Скотовъдството в съчетание с орното земеделие е дало възможност да се произвеждат все повече излишни продукти, които се явяват необходима предпоставка за отделяне на занаятите, развитието на натуралната размяна и накрая възникването на експлоатацията на човек от човека.

От намерените в селищата, главно в боклучените ями, животински кости се установява, че ловът през бронзовата епоха е играл все още значителна роля като допълнителен източник на месна храна. Населението е било принудено да се занимава с лов и защита на своите посеви и стада от нападение на многобройните диви животни. Убивани са главно турове, елени, сърни, глигани и др. Откритите в опожарените жилища овъглени желъди, черупки от лешници и др. показват, че населението все още е продължило да събира и горски плодове.

Изнамирането на металургията е не по-малък успех в развитието на производителните сили, отколкото овладяването на земеделието и скотовъдството.

Първият метал, който е получил сравнително широка употреба в производството, е медта.

Откриването на начините за получаване на металите от руди и отливането на метални оръдия може да се счита за начало на металургията. То е станало в различните области независимо една от друга. Металургията на Балканския полуостров е възникнала самостоятелно и по всяка вероятност тя предшествува употребата на метал в Егея.[16]

● *Обр. 12. Фрагменти от глинени паници и съдове от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — IX строителен хоризонт). Fig. 12. Fragments d'écuelles et de vases en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — IXe niveau de construction)*

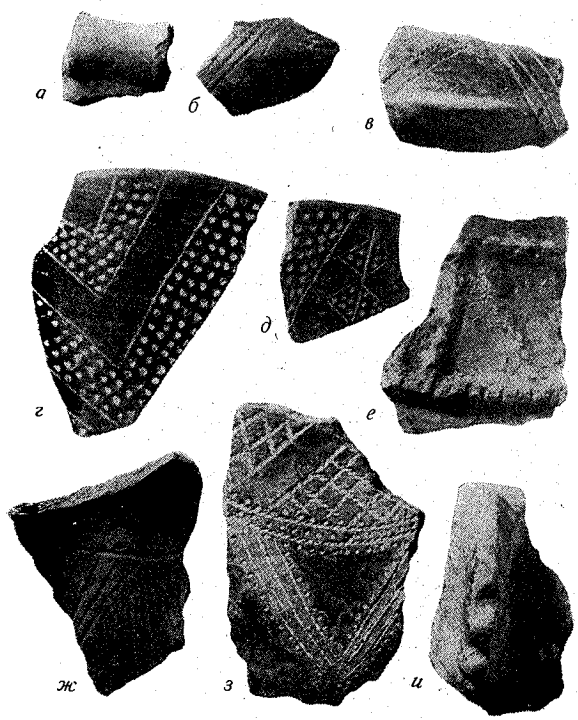

Медта и бронзът са предоставили широки възможности за изработване на оръдия на труда и оръжия с най-разнообразни форми. Но в самото начало древният бронзолеяр не се е възползувал веднага от тях. Така напр. първите метални брадви са плоски, с късо острие и без дупка. По-късно е било усвоено изработването на такива форми оръдия, които напълно са съответствували на природата на новия материал. Усвоена е била по-сложната техника за отливане на предмети с кухина (брадви с дупка, кухи брадви, върхове на копия с втулка и др.). Отлетите предмети са били подлагани на допълнителна обработка посредством коване, заостряне, шлифоване и други технологически операции.

Постепенно през бронзовата епоха се създава богат асортимент от метални изделия, в които вече напълно целесъобразно се използуват пластичността и другите технически свойства на медта и бронза.

Намерените в селищните могили при с. Езеро и в Нова Загора калъпи за отливане на метални сечива и оръжия говорят за наличието на развито бронзолеярно производство в Югоизточна България през ранната и средната бронзова епоха. През късния период на бронзовата епоха металургията и металообработването постигат още по-големи успехи. За това свидетелствуват многобройните калъпи за отливане на метални предмети. Голямо значение има колективната находка от с. Сокол, Сливенски окръг, която съдържа девет калъпа за отливане на кухи брадви, върхове на копия и шила.[17] Подобни калъпи са намерени и в Хасковско, Старозагорско, Сливенско и др.

Колективните находки се явяват показател за вътрешнообщинната специализация в областта на металургичното производство. Тези находки съдържат по няколко екземпляра от един и същ вид оръдия, оръжия или накити, понякога отлети в един калъп и при това без следи от употреба или недовършени. Явно те са оставени по всяка вероятност за обмяна.

За развитието на металургията естествено голяма роля са изиграли и значителните медни рудни находища край Стара Загора, Родопите, Илийските възвишения до Нова Загора и др.

Големият прогрес в технологията на бронзолеярството, постигнат в края на бронзовата епоха, е едно от съществените условия, необ-

ходими за изобретяването на металургията на желязото.

Керамичното производство продължава да се развива и усъвършенствува.

Настъпилите през бронзовата епоха промени се проявяват най-силно в керамиката. Типичните за енеолита съдове с малки изключения се заменят от нови. Напълно изчезва характерната за енеолита графитна украса.

Глинените съдове през бронзовата епоха са работени на ръка или по всяка вероятност с помощта на примитивен грънчарски кръг[18] от добре пречистена или примесена с песъчинки глина. През по-късните етапи в тестото са прибавяли и ситно счукани късчета от глинени съдове.

Сред керамиката от началото на бронзовата епоха в Югоизточна България се забелязват някои елементи, характерни за глинените съдове, разпространени в редица култури, развивали се през този период в Анатолия, Егейските острови, Централна и Източна Европа.

Най-голямо е количеството на паниците. Те имат слабо или силно завит навътре ръб на устието, който понякога е равно отрязан (обр. 8—10). Тази форма води началото си от енеолита (културния комплекс Коджадермен-Криводол-Караново VI) и продължава да съществува и през следващите периоди от развитието на бронзовата епоха. Те имат сивочерна, кафява или черна добре загладена и по-рядко полирана повърхност. Някои от паниците са снабдени с вертикални лентести (обр. 10 *ж, з*) или тунелести (обр. 10 *д*, 11 *а-в*, 12 *а*) дръжки. Ако в най-долните строителни хоризонти от културния пласт на бронзовата епоха в Езеро тунелестите дръжки се срещат съвсем рядко, то в началото на средните хоризонти техният брой е много по-голям. Този вид съдове намира многобройни паралели сред керамиката, открита в Полиохни,[19] Терми,[20] Троя[21] и Македония[22].

Значителен е и броят на урните. Те имат най-различни варианти. Различията се изразяват главно в начина, по който е оформен ръбът на устието, и в украсата. Има урни със слабо профилиран навън ръб на устието, който е заоблен или равно отрязан. Горната им част е загладена, а долната — груба (обр. 13 *а, б*). Те имат сивочерна или сивокафява повърхност. Украсена е обикновено горната им част и най-вече гърлото и ръбът на устието. Външната част на ръба е без нарези (обр.

● *Обр. 13. а, б) глинени урни от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха). Fig. 13. а, б) Urnes en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien)*

а *б*

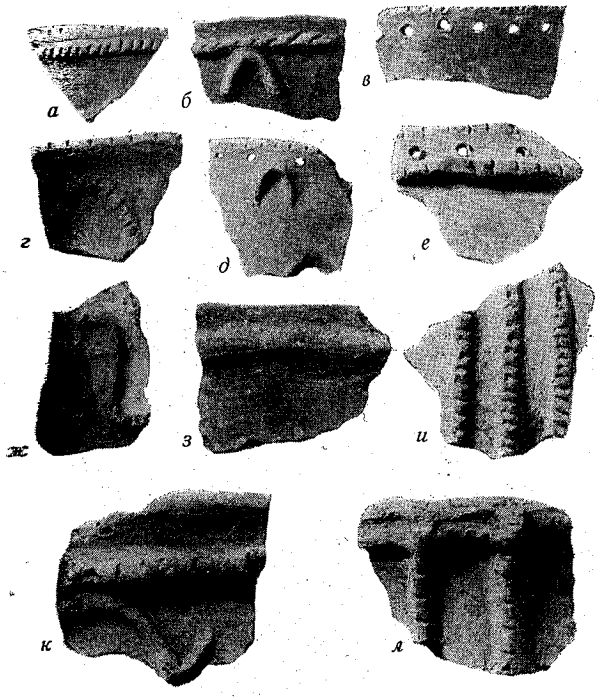

14 *б, з, к*), с тънки нарези (обр. 14 *а, в, г д, е*) или прекъснат с плитки ямички (обр. 14 *а*). Под устието често има хоризонтален релефен ръб, който е залепен или изтеглен от тестото на стената; той е гладък (обр. 14 *з*), с нарези (обр. 14 *б, е, к*) или с плитки ямички (обр. 14 *а*). На някои урни ръбът на устието е прекъснат от релефни израстъци, разположени симетрично, от които понякога се спускат релефни ръбове (обр. 13 *а*). Срещат се и урни, на които под ръба на устието или между него и хоризонталния релефен ръб са пробити малки дупчици (обр. 14 *в, д, е, к*). Подобни съдове са намерени в Румъния (културите Черна вода III, Глина III — Шнекенберг, Фолтещи I—II). Освен рядкото използуване на този тип съдове като погребални урни на деца, за което има сигурни доказателства, те са употребявани за съхраняване на хранителни припаси.

По-малък е броят на чашите и каните с равно устие. Повърхността им е сивочерна или сивокафява.

Срещат се и аскоси с черна или кафява излъскана, често полирана повърхност (обр. 15). Те представят едно по-нататъшно развитие на този вид съдове, открити в някои енеолитни селища у нас и в Румъния. През ранната бронзова епоха аскоси са намерени в Троя[23], Полиохни[24], Румъния[25] и др.

Характерни за началото на бронзовата епоха са и съдовете със сферично тяло, цилиндрично гърло и профилиран навън ръб на устието. Те са снабдени с една или две плоски дръжки. В основата на гърлото има един или няколко реда от плитки, обикновено кръгли вдлъбнатинки (обр. 16).

През втората половина на ранния период на бронзовата епоха (средните хоризонти на Езеро — култура Михалич) архаичните форми все още се запазват, но наред с тях се явяват и нови форми съдове и орнаменти, които още по-силно свързват раннобронзовата култура в нашите земи с Троада. Те са характерни вече за Троя II и по-късните й периоди.

● *Обр. 14. Фрагменти от глинени урни от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XIII—X строителен хоризонт). Fig. 14. Fragments d'urnes en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIII—Xe niveaux de construction)*

● *Обр. 15. Глинени аскоси от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XII строителен хоризонт). Fig. 15. Askoi en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIIe niveau de construction)*

● *Обр. 16. Глинен съд от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха). Fig. 16. Vase en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien)*

Появяват се паници, снабдени с улей за изливане, кани и чаши с широки прави или съвсем слабо скосени устия.[26]

Освен посочените дотук паралели за синхронността между раннобронзовите култури, развивали се в днешна Тракия, Анатолия и Егейските острови, свидетелствуват както намерените у нас „троянски" тип чаши,[27] така и оригиналното съдче с похлупак, открито в Езеро (обр. 17), което намира точни аналогии сред керамиката от Терми IV—V.[28]

Украсата на съдовете в края на ранната бронзова епоха е много по-богата. Тя е релефна (обр. 9 *в, г, и,* 10 *б, в,* 12 *е,* 14), врязана (обр. 8, 9 *б, е,* 11 *д, е,* 12 *г, д,* 18 *а,* 19 *а,* 20, 21 *з,* 22 *б, в, г, е, з,* 23 *в*), набодена (обр. 9

17

● *Обр. 17. Глинено съдче с похлупак от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха). Fig. 17. Petit vase en argile avec couvercle du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien)*

● *Обр. 18. Фрагменти от глинени паници с украса на външната страна от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — VIII—VII строителен хоризонт). Fig. 18. Fragments de coupes en argile décorées extérieurement du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — VIII—VIIe niveaux de construction)*

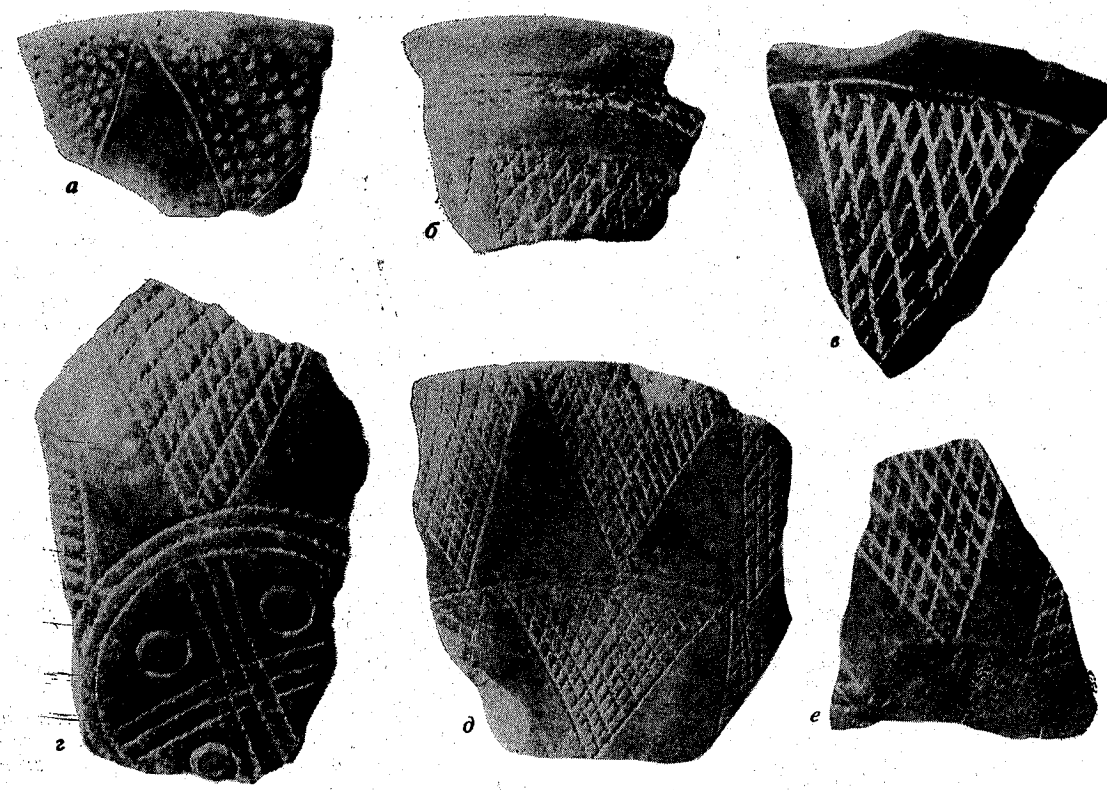

18

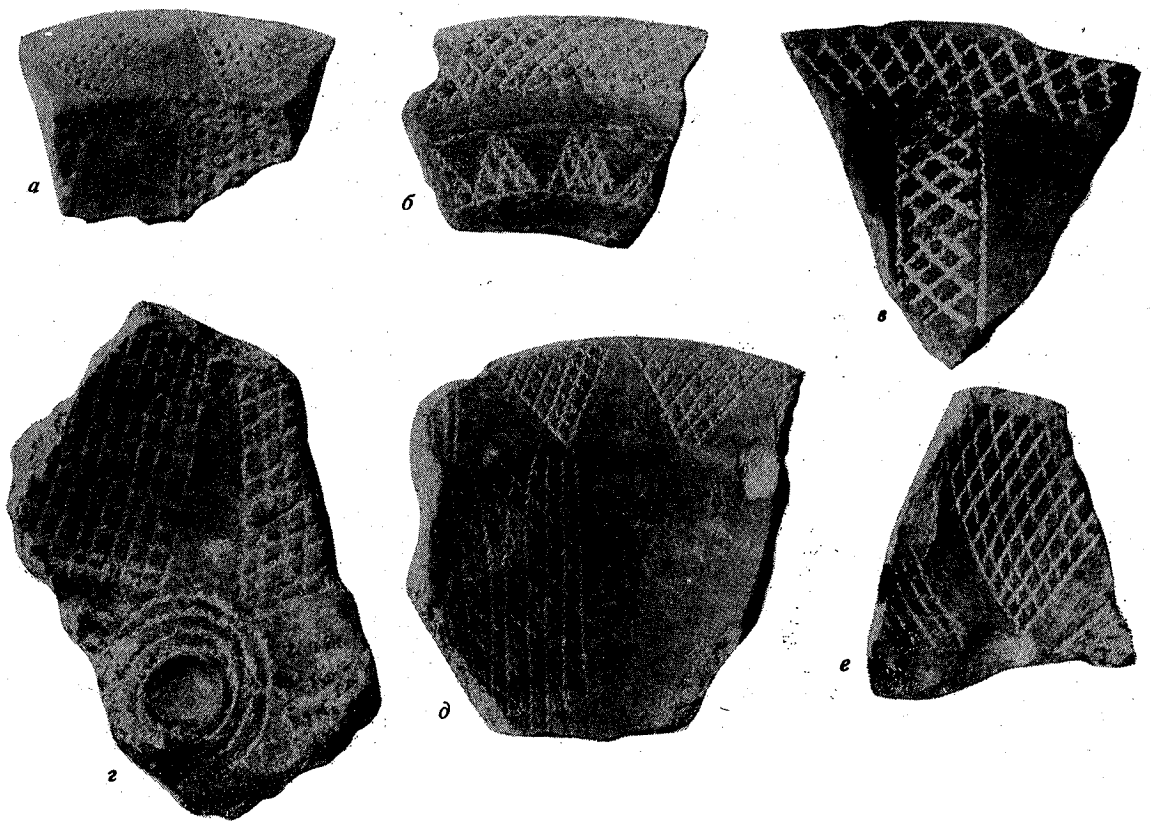

19

20

а, д, ж, 10 *ж,* 11 *б,* 12 *г, д,* 16, 18 *а,* 19 *а,* 21 *в,* 22 *з*) или щампована (обр. 12 *б, в,* 18 *б — е,* 19 *б — е*) и има изключително геометричен характер. Орнаментът е разположен обикновено в горната половина на съдовете и в повечето случаи подчертава някои техни части.

● *Обр. 19. Украсата от вътрешната страна на фрагментите от глинени паници от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — VIII—VII строителен хоризонт). Fig. 19. Décor intérieur des fragments des coupes en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — VIII—VIIe niveaux de construction)*

● *Обр. 20. Част от плитка глинена паничка от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XII строителен хоризонт). Fig. 20. Fragment d'une soucoupe plate en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIIe niveau de construction)*

Шнуровата украса, която се появява в началото на ранната бронзова епоха, в края на този период достига своето най-голямо развитие (обр. 12 *б, в,* 18 *б — е,* 19 *б—е*). Тя свидетелствува вече не за връзки с Анатолия, а за културен контакт със северните области, преди всичко със Северното Причерноморие. При това трябва да се подчертае голямото своеобразие на тази керамика, която рязко се отличава по форма от съдовете, характерни за „културите с шнурова керамика" в северните области.[29]

В българските земи шнуровата украса повтаря орнаменталната схема, известна в

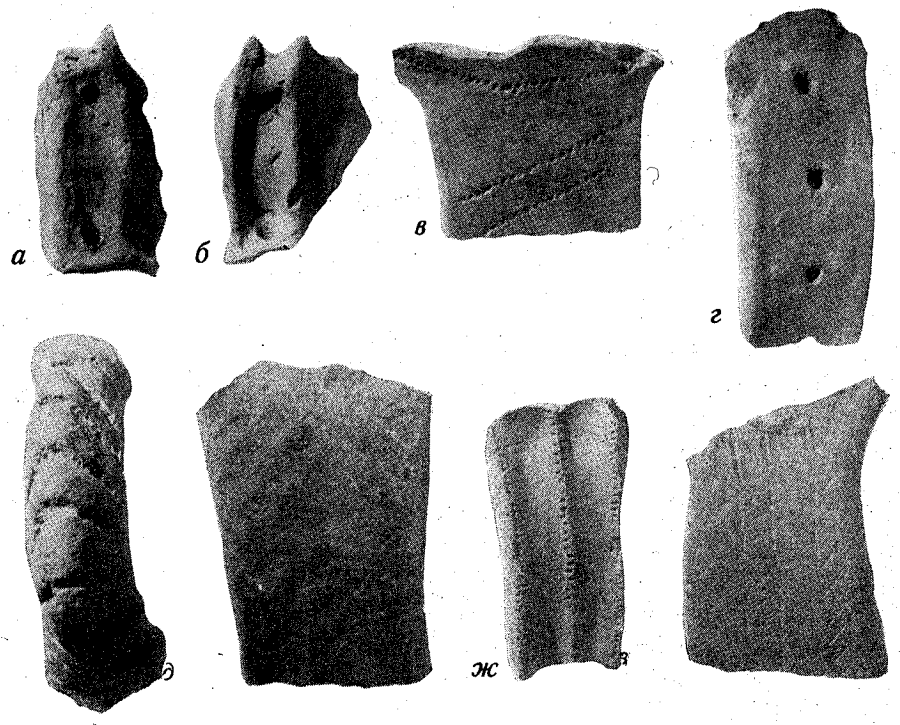

21

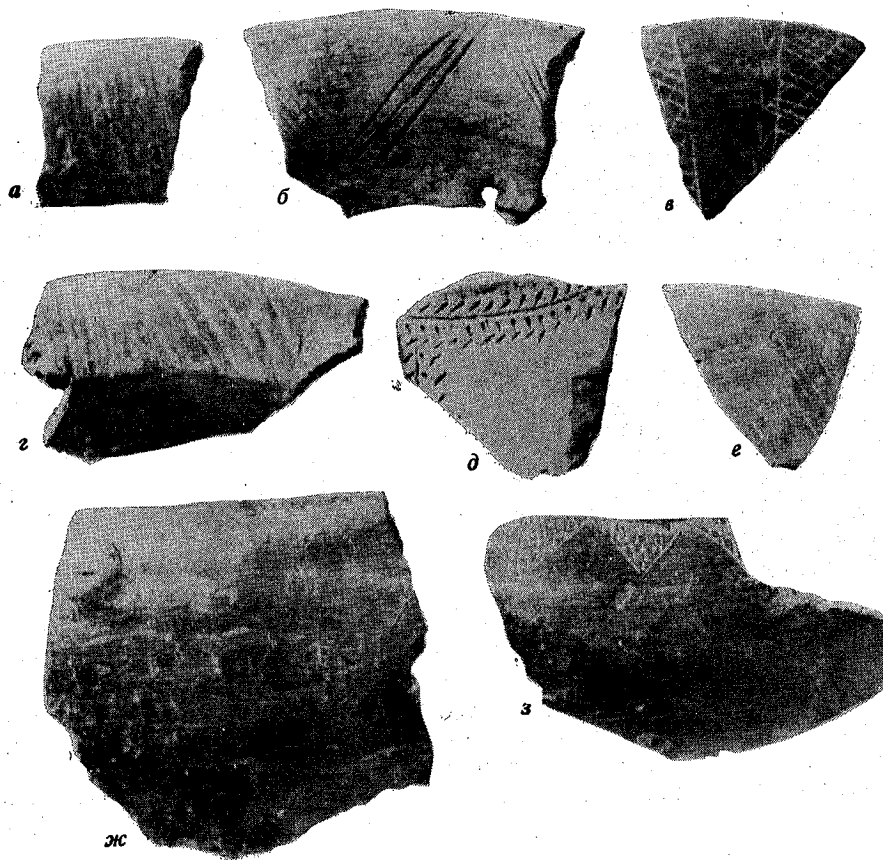

22

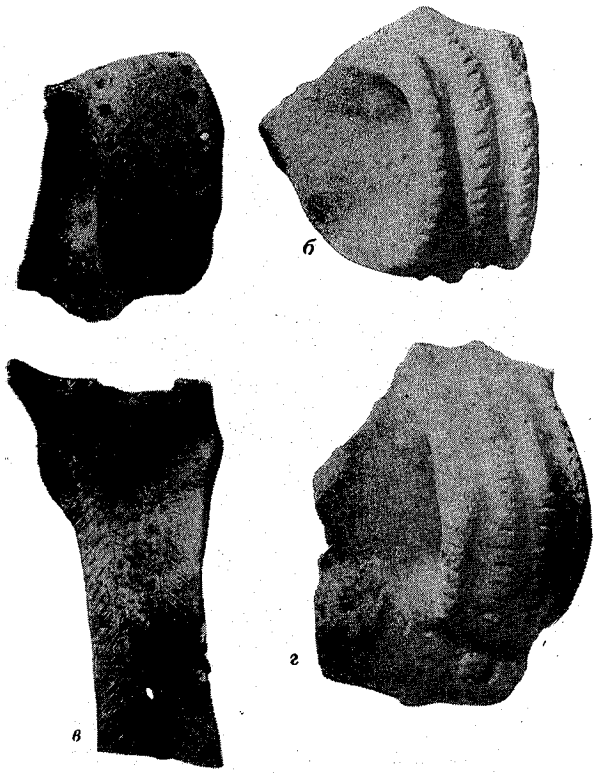

● *Обр. 21. Дръжки от глинени съдове от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XIII—XII строителен хоризонт). Fig. 21. Anses de vases en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIII—XIIe niveaux de construction)*
● *Обр. 22. Фрагменти от глинени паници и съдове от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XIII—X строителен хоризонт). Fig. 22. Fragments de coupes et de vases en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XIII—X^e niveaux de construction)*
● *Обр. 23. Дръжки от глинени съдове от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха — XII—XI строителен хоризонт). Fig. 23. Anses de vases en argile du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien — XII—XIe niveaux de construction)*

предшествуващата я фаза, но изпълнена чрез врязване (обр. 8 *г, д*, 18 *а*, 19 *а*). Намират се и съдове, украсени едновременно с шнурова, врязана и набодена украса (обр. 12 *з*). Шнуровата орнаментация се среща изключително върху съдове, които са употребявани както преди нейното появяване, така и след нея. Може със сигурност да се говори за разпространяване на специфична орнаментална техника, а не за нов керамичен комплекс, внесен отвън. Шнуровата украса засега е непозната в Троя и Егейските острови. Тя се среща съвсем рядко в Гърция и Югославия.

В началото на средния период на бронзовата епоха шнуровата украса продължава да се среща, но сложните мотиви, характерни за ранната бронзова епоха, които покриват почти цялата повърхност на съдовете, сега значително се опростяват и постепенно изчезват.

Дебелият културен пласт на бронзовата епоха в селищната могила при с. Езеро ни позволява да стигнем до заключението, че раннобронзовата култура в Южна България има продължително развитие. Тя може да се синхронизира не с една, а с няколко последователно развивали се култури в земите на Централна Европа, средното и долното течение на р. Дунав.

Културата, застъпена в най-долните строителни хоризонти на Езеро, въз основа на някои форми съдове и украси може да се синхронизира с културите Баден (обр. 20, 21 *а, б*, 22 *б, г*), Черна вода III (обр. 21 *е*, 22 *а, г*) и Коцофени (обр. 21 *з*, 23 *в*). В средните хоризонти се срещат вече съдове, характерни за културите Глина III — Шнекенберг-Зок (обр. 19 *б*). В края на ранната бронзова епоха се появяват и някои елементи, характерни за началото на културата Нагирев в Унгария (обр. 11 *з*).

През средната бронзова епоха редица форми, типични за ранния й период, се срещат съвсем рядко или напълно изчезват. Сега се появяват елегантните чаши (обр. 24 *а, б*) и кани (обр. 25 *а, б*) с косо отрязани устия, снабдени с по една дръжка, горният край на която завършва с конусовиден или цилиндричен израстък.

Голяма част от паниците със завит навътре ръб на устието са снабдени с чучур за изливане (обр. 26 *а, б*).

Особен интерес с оригиналната си форма заслужават съдчетата с остри или заоблени дъна, снабдени с по една или две отвесни дръжки със заострен израстък над устието (обр. 27 *а, б*). Те имат кафява или лъскаво-черна повърхност. Понякога са украсени с врязан или щампован орнамент, инкрустиран с бяла материя. В типологическо отношение тези съдове представят може би едно по-нататъшно развитие на „троянския" тип чаши. От друга страна, те се явяват предшественици на формата на гръцкия кантарос. Тези характерни за нашите земи съдове се намират както в Южна,[30] така и в Северна България.[31]

Керамиката от средната бронзова епоха намира известни паралели вече в Троя V—VI. Необходимо е обаче да се отбележи, че кул-

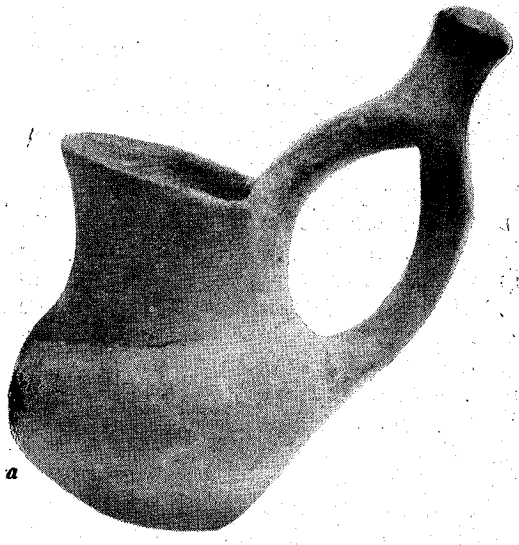

а

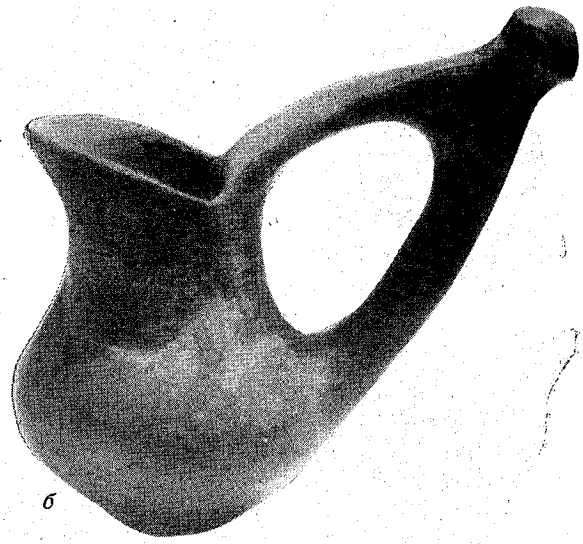

б

24

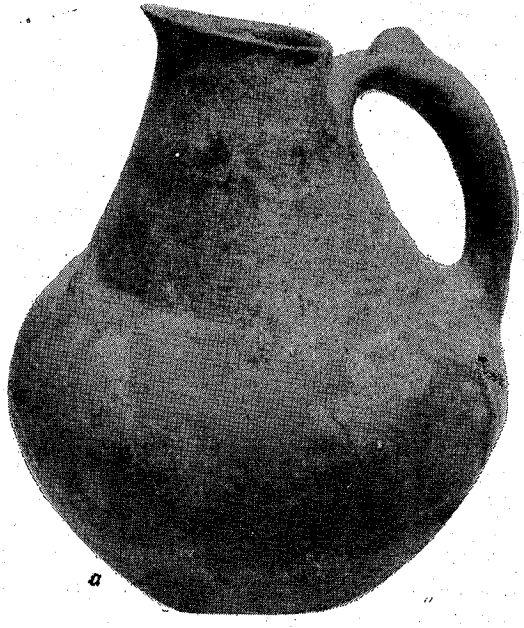

а

б

25

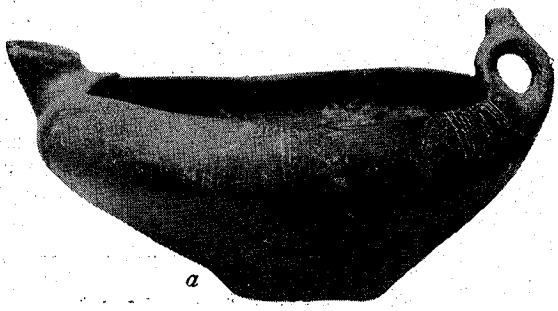

а

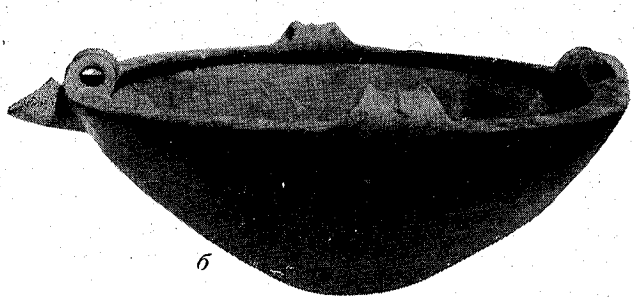

б

26

● *Обр. 24. Глинени чашки: а) от селищната могила в гр. Нова Загора (V строителен хоризонт); б) от селищната могила при с. Езеро (II строителен хоризонт) (средна бронзова епоха). Fig. 24. Petits bols en argile: а) du tell de Nova Zagora (Ve niveau de construction); б) du tell près du village Ezero (IIe niveau de construction) (Age du bronze moyen)*

● *Обр. 25. Глинени кани: а) от селищната могила в гр. Нова Загора (V строителен хоризонт); б) от селищната могила при с. Езеро (II строителен хоризонт) (средна бронзова епоха). Fig. 25. Cruches en argile: а) du tell de Nova Zagora (Ve niveau de construction); б) du tell près du village Ezero (IIe niveau de construction). (Age du bronze moyen)*

● *Обр. 26. Глинени паници: а) от селищната могила в гр. Нова Загора (II строителен хоризонт); б) от селищната могила при с. Езеро (II строителен хоризонт) (средна бронзова епоха). Fig. 26. Coupes en argile: а) du tell de Nova Zagora (IIe niveau de construction); б) du tell près du village Ezero (IIe niveau de construction) (Age du bronze moyen)*

● *Обр. 27. Глинени чаши: а) от с. Згалево; б) от селищната могила при с. Юнаците (средна бронзова епоха). Fig. 27. Bols en argile; а) du village Zgalevo; б) du tell près du village Junacite (Age du bronze moyen)*

турата през този период в България има сравнително самостоятелно развитие. Тя оказва сега значително влияние на културите в съседните области (културната група Бубани — Хум III в Югославия).

По-голямата част от глинените съдове, характерни за средния период на бронзовата епоха в Южна България, продължават да се употребяват и през късния й период. Сега се появяват съдове, снабдени с две високи дръжки, които излизат направо от ръба на устието и завършват при най-издутата част на тялото. Те имат черна лъскава повърхност. По-голямата част от тях са без украса.

За изясняване характера на керамиката през този период голямо значение има намерената в Пловдив колективна находка от съдове.[32] В нея са застъпени по-голямата част от съдовете, използувани в края на бронзовата епоха. Те намират вече много по-близки аналогии със съдовете, открити на север от Стара планина и р. Дунав, отколкото с тези от Северозападна Анатолия. Самостоятелното развитие на културата в нашите земи, което се забелязва от началото на средната бронзова епоха, сега се задълбочава и обхваща една много по-голяма територия.

Освен съдове от глина са изработвани различни предмети с практическо и култово предназначение. Прешлените за вретено, лъжиците, котвите, куките и други предмети от глина, характерни за ранната бронзова епоха в България, намират преки аналогии сред материалите от Троя I и II, Терми и Полиохни.

При някои глинени прешлени, намерени в България, има пълно съвпадение както по отношение на формата и размерите, така и

на композицията на орнамента с екземпляри от Троя I[33] и Троя II d[34].

Поразително сходство съществува между откритите в раннобронзовите селища в Югоизточна България глинени котви, куки и лъжички и тези от Терми[35] и Полиохни[36].

В началото на бронзовата епоха продължават да се срещат глинени фигурки на животни. Те намират много близки аналогии сред зооморфните изображения, открити в Анатолия, които се отнасят към същия период.

Проучените досега погребения показват, че култът към мъртвите през бронзовата епоха е бил силно развит. Тогавашните хора са имали вече оформени схващания за задгробния живот и са полагали значителни грижи за умрелите.

Първите погребения, които могат със сигурност да се отнесат към началото на бронзовата епоха, са открити в най-долните строителни хоризонти на културния пласт от бронзовата епоха в селищната могила при с. Езеро (обр. 28). Умрелите са погребани в плитки ями и са положени на дясната или на лявата страна със силно свити крака и ръце (хокери). С изключение на едно от погребенията, в което се намериха маниста от денталиум, останалите са лишени от гробен инвентар. Подобни маниста са открити и в раннобронзовите погребения в Централна и Източна Европа.[37]

Намерените в Троя[38] погребения почти по нищо не се отличават от тези в Езеро.

В откритията наскоро в Берекетската селищна могила край Стара Загора некропол[39] са разчистени 78 гроба, по-голямата част от които са единични, но в някои от тях са намерени от два до четири скелета. Всички скелети са свити, като повечето от тях лежат на лявата страна с глава на юг. Често до главите им са поставяни късчета червена охра. В колективните гробове са погребани едновременно мъж, жена и дете. Децата обикновено са поставяни в ръцете на майката. Глинените съдове са слагани до главата, но се срещат и пред ръцете. Освен съдове съвсем рядко в някои гробове са поставяни и предмети от мед. Намереният гробен инвентар ни дава възможност да отнесем този некропол към първата половина на ранната бронзова епоха.

Децата до 1 година както през ранния, така и през средния период на бронзовата

● *Обр. 28. Погребение в свито положение (хокер) от селищната могила при с. Езеро (ранна бронзова епоха). Fig. 28. Sépulture dans laquelle le mort est déposé dans une position accroupie (Hoker) du tell près du village Ezero (Age du bronze ancien)*

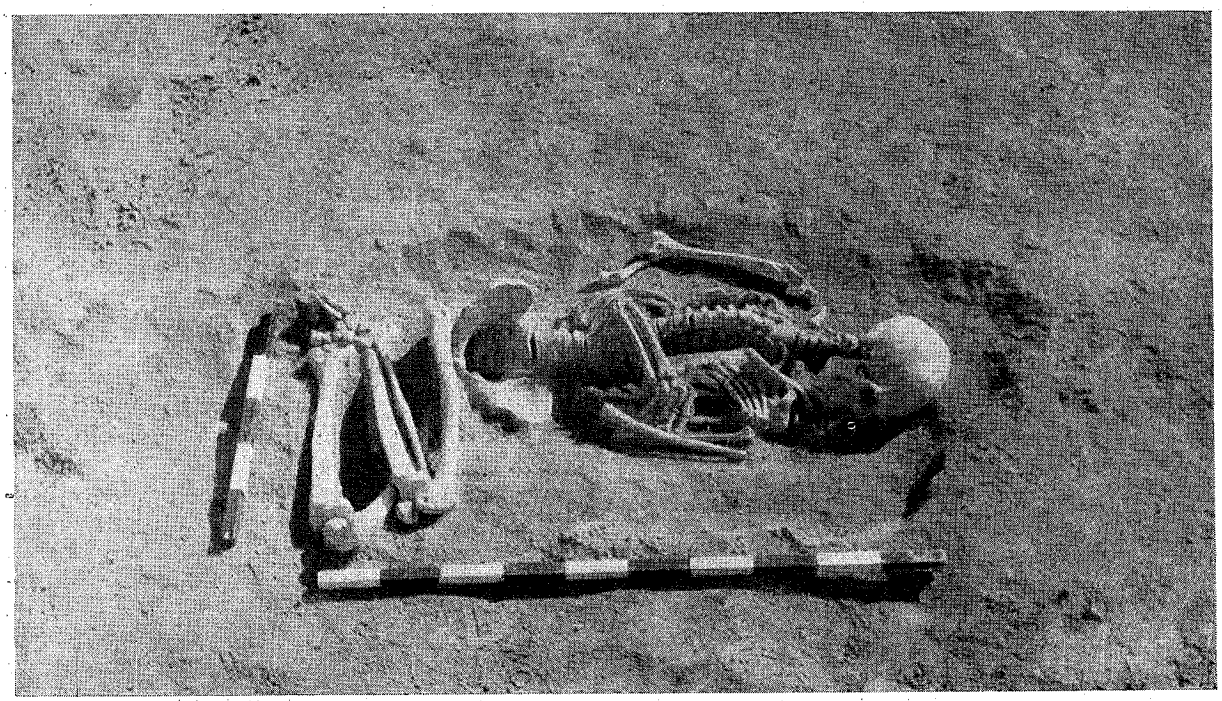

28

епоха са погребвани в плитки ями под пода на жилището. Те са силно свити и са поставени направо в ямата или в специално приготвена за целта глинена урна.

В Южна България се срещат и могилни погребения с хокери, в някои от които има късчета от червена охра, но по всяка вероятност те принадлежат на един по-късен етап от развитието на бронзовата епоха.[40]

Големите успехи, постигнати в областта на материалното производство: развитието на металургията, новите форми на скотовъдство, орното земеделие, а също така и общественото разделение на труда и обмяна са довели до съществени изменения в обществените отношения.

Повишаването на производителността на индивидуалния труд в резултат на новата техника за производство естествено е усилило стремежа на отделните семейства да развиват самостоятелно стопанство независимо от стопанството на рода и общината. Създават се условия за произвеждане на повече блага, отколкото са необходими за задоволяване нуждите на семейството, което през тази епоха се явява основна социална и икономическа единица. Задълбочаващото се обществено разделение на труда и натрупаните излишъци довеждат до появата на имуществения неравенство. Вълчитрънското златно съкровище и колективните находки от бронзови предмети се явяват доказателство за наличието не само на имуществени, но и на социални различия в обществото през късната бронзова епоха.

Сега не само излишъците от общото производство, но и продуктите на специализираната производствена дейност са предназначени за обмен, който става постоянно явление.

С развитието на обмена са се усъвършенствували и средствата за съобщения. За товарен транспорт и за впрягане се е използувала тегловата сила на едрия рогат добитък. Появите на коня и на колата, макар и с примитивно устройство, са открили съвършено нови възможности за общуване между хората и за усилване на междуплеменните връзки.

Увеличаването на излишния продукт е довело до засилване на междуплеменните стълкновения, които са давали възможност за бързо и леко обогатяване. Военните стълкновения са способствували също така за развитието и усъвършенствуването на военната техника. Появяват се укрепени селища. Изграждането на каменни укрепления е изисквало не само строителни познания и опит, но и наличие на политическа организация. Създават се условия за възникване на големи обединения, които са участвували активно в многообразния процес на етногенезиса на най-стария исторически засвидетелствуван народ у нас — траките.

През бронзовата епоха настъпват големи промени в областта на семейно-родовите отношения. Стопанското значение на женския труд отстъпва на заден план в сравнение с водещата роли на мъжкия труд. Влиянието на мъжа непрекъснато нараства не само в семейството, но и в рода. Сега напълно се оформя патриархално-родовият строй.

Патриархатът е сложна и противоречива обществена организация. По форма той представлява също така родова организация, но на практика патриархатът изиграва голяма роля за разлагане на родово-общинния строй, тъй като още в самото си начало той се е състоял от самостоятелни в стопанско отношение семейства, които подкопават икономическите основи на родово-общинния строй.

Културните контакти между южнобългарските земи и съседните области датират от най-дълбока древност. Те особено се засилват в началото на бронзовата епоха, когато връзките и взаимните влияния са довели до наличието на определено културно единство. По двата бряга на Егейско море се е развивала единна култура, която е изиграла съществена роля при формирането на редица раннобронзови култури в земите на север от р. Дунав и в Централна Европа. През късната бронзова епоха се наблюдава активизиране на контактите между нашите земи и Континентална Гърция. През този период от двете страни на Стара планина се изработват бронзови мечове и копия, които намират точни аналогии само сред микенското въоръжение.

Необходимо е да се подчертае, че между различните области през бронзовата епоха е съществувало взаимно културно влияние, защото наред с многобройните елементи, общи за българските земи и Егейско-анатолийската област, в съответните културни пластове на селищата в Южна България се разпространяват и някои елементи, свързани със степните области и Централна Европа. Без проучването на селищата в нашите земи ще останат необясними както появата на троянските елементи далеч на север от Дунав, така и появата на абсолютно чуж-

дите на анатолийската раннобронзова епоха находки в самата Троя. В процеса на тези културни взаимодействия на територията на България е принадлежала ролята на най-важното звено, свързващо Анатолийско-егейския район със земите по средното и долното течение на р. Дунав и Централна Европа.

[1] Въпросът за началото на бронзовата епоха ще разгледаме в друга статия, чието публикуване е предстоящо.

[2] Г. Ил. Георгиев и Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у села Езеро близ г. Нова Загора в 1963 году. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 155; G. I. Georgiev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — AA, 42, 1967, p. 125; V. Mikov. La Bulgarie à l'âge du bronze. — Studia Balcanica, 5, L'éthnogenèse des peuples Balkaniques, 1971, p. 55.

[3] V. Mikov. Op. cit., p. 58.

[4] Ibidem, p. 59.

[5] Разкопки на българо-съветска експедиция на селищната могила при с. Езеро, Сливенски окръг, под ръководството на Г. Ил. Георгиев (София) и Н. Я. Мерперт (Москва).

[6] Н. Я. Мерперт. Древнейшие каменные крепости Болгарии. — В: Новое в археологии, М., 1972, с. 51 и сл.

[7] Г. Ил. Георгиев. Разкопки на Дипсизката селищна могила при с. Езеро през 1964 и 1965 г. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 13; Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век Южной Болгарии. — Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, II, 1969 p. 248.

[8] W. Lamb. Excavations at Thermi in Lesbos. Cambridge, 1936, fig. 16.

[9] Р. Катинчаров. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария) в 1968 и 1970 гг. — CA, 1972, 1, с. 247.

[10] R. Katinčarov. Habitations de l'âge du bronze moyen du tell de Nova Zagora (Bulgarie du Sud). — In: Thracia, I, 1972, p. 53.

[11] Н. Я. Мерперт. Цит. съч., с. 249 и сл. и цит. там лит.

[12] Р. Катинчаров. Цит. съч., с. 245 и цит. там лит.

[13] R. W. Dennell. The interpretation of plant remains: Bulgaria. — In: Papers in Economic Prehistory: Studies by Members and Associates of the British Academy Major Research Project in the Early History of Agriculture. Cambridge, 1972, p. 156 sqq.

[14] Ст. Иваиов. Кости животных из многослойного поселения у с. Езеро близ г. Нова Загора.—ИАИ, XXVIII, 1965, с. 162.

[15] Сведение на проф. Ст. Иванов, на когото изказвам голяма благодарност.

[16] C. Renfrew. The Autonomy of the South-East European Copper Age. — Proceedings of the Prehistoric Society, 1969, XXXV, p. 31 sqq.

[17] Н. Койчев. Колективна находка на калъпи за бронзови брадвички и върхове на бронзови копия в землището на с. Сокол, Новозагорска околия. — ИАИ, XVII, 1950, с. 218—221.

[18] В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 178 и сл., обр. 10 а, в, 11.

[19] L. Bernabò — Brea. Poliochni città preistorica nell'isola di Lemnos. I, 2. Roma, 1964, tab. XXIII e, f. XXV — (XXVII) XXX b, d, LXII e, f, g.

[20] W. Lamb. Op. cit., pl. XI, XVI_1.

[21] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling. Troy. I, part 2: plates. Princeton, 1950, pl. 239, 13; 243, 27—33; 244, 1—10; 264, 1—22.

[22] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia. Cambridge, 1939, catalogue, fig. 36, 37.

[23] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling. Op. cit., pl. 227, B17 a, b; 240, 6, 7.

[24] L. Bernabò-Brea. Op. cit., tab. XLIIIa.

[25] N. Harţuchi şi I. T. Dragomir. Săpăturile arheologice de la Brăiliţa, — MCA, III, 1957, fig. $4_{1,2}$.

[26] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling. Op. cit.. pl. 223a, B_{13}, B_{17}; 228, 35.759.

[27] D. P. Dimitrov. Zwehenklige „trojanische" Tonbecher aus Südostbulgarien. — Jdl (AA), LVIII, 1943, fig. 1; Нов принос към въпроса за културните отношения на Тракия и Троя през втората половина на третото хилядолетие преди н. е. — Беломорски Преглед, I, 1942, с. 149—156, обр. 1 а, в, с; В. Миков. Предисторическо селище до с. Михалич, Свиленградско. — РП, I, 1948, обр. 12; Д. Аладжов. Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. — Археология, XI, 1969, кн. 4, обр. 7.

[28] W. Lamb. Op. cit., pl. X 336, 481.

[29] Г. Ил. Георгиев и Н. Я. Мерперт. Цит. съч., с 147 и сл.; Н. Я. Мерперт. Цит. съч., с. 251 и сл.

[30] P. Detev. Traces de la civilisation de Razkopanitza en Transylvanie. — Apulum, VII/1, 1968, fig. 8_1, 18_3; В. Миков. Селищната могила при Юнаците (Пазарджишко). — ГПНБМ, 1937—1939, обр. 24, 25.

[31] В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, обр. 92 d; М. Чичикова. Находка от глинени съдове при с. Згалево. — ИАИ, XVIII, 1952, обр. 341, H. T. Simeonova. Die vorgeschichtlichen Funde von Sadovec (Nordbulgarien). — Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz, 15, 1968, tab. $3_{5,6}$.

[32] П. Детев. Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 66—70.

[33] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Serling. Op. cit., pl. 221, 33—116; 222, 33—116.

[34] Ibidem, pl. 368, 35—218.

[35] W. Lamb. Op. cit., pl. $XXIX_{31—78}$; fig. 45.

[36] L. Bernabò-Brea. Op. cit., tab. LXXXIII a-k.

[37] J. Banner. Die Péceler Kultur. — AH XXXV, 1956, $LXXXVIII_{2,3}$, $XCIV_{11,12}$, CI_5, CV_{29}.

[38] C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling. Op. cit., pl. 282, 284, 309, 311, 312, 313.

[39] Разкопки на М. Димитров (Окръжеи исторически музей гр. Стара Загора). Изказвам благодарност на ръководителя на разкопките за дадените ми от него сведения.

[40] Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 203—229; Хр. Буюклиев. Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 61—65.

Division en périodes et caractéristique de la civilisation à l'âge du bronze en Bulgarie du Sud

R. KATINČAROV

(Résumé)

Les fouilles archéologiques effectuées au cours de ces dernières années en Bulgarie (les tells près du village Ezero, dép. de Sliven, à Nova Zagora, au village Kanole, dép. de Plovdiv, etc.) ont permis d'établir une division en périodes et une chronologie plus précises de l'âge du bronze en Bulgarie du Sud. Ces fouilles ont contribué d'autre part à faire une caractéristique plus complète de la civilisation existant à cette époque.

L'âge du bronze comprend trois périodes fondamentales: le bronze ancien (2750—1900 av. n. è.), le bronze moyen (1900—1500 av. n. è.) et le bronze récent (1500—1200 av. n. è.).

Les sites de l'âge du bronze ancien et moyen continuèrent d'être édifiés sur les tells apparus pendant le Néolithique ef l'Enéolithique.

La vie à l'âge du bronze récent — à de petites exceptions près — s'était interrompue sur les tells. Les sites occupent maintenant une plus grande superficie des plaines et des vallées et perdent la compacité caractéristique des périodes plus reculées.

Les habitats de l'âge du bronze ancien ont généralement un plan rectangulaire, mais vers la fin de cette période on voit apparaître aussi des habitations dans lesquelles le mur opposé à l'entrée est incurvé, affecte la forme d'un arc et ressemble à une abside.

A l'âge du bronze moyen il existe aussi bien des habitations à plan rectangulaire qu'à plan absidial et l'on trouve de proches analogies parmi les habitations de Sitagroi, Lerna, Eutresis (Grèce), Vučedol (Yougoslavie).

L'emploi du bronze a largement contribué à l'efficacité des outils. Pendant le bronze ancien les outils en bronze ne pouvaient pas remplacer ceux en pierre et en silex. Mais pendant le bronze moyen le nombre de ces derniers a diminué et à la fin de cette époque on ne le rencontre plus que fort rarement.

L'agriculture constituait l'un des principaux moyens d'existence de la majeure partie de la population. On cultivait le blé, le froment tendre et dur, la vesce, l'orge, le millet, etc. On trouve aussi des plantes légumineuses, tels que: les petits pois, les lentilles, etc.

A l'âge du bronze l'élevage s'est affirmé déjà comme une branche importante de l'économie entièrement indépendante. On élevait non seulement diverses espèces animales, mais aussi des races améliorées d'animaux domestiques — le boeuf, la vache, la brebis, la chèvre et le porc.

L'élevage, allié aux travaux de labour de la terre, a permis de créer de plus en plus des produits excédentaires. Ceci a constitué une condition préalable nécessaire pour la séparation des métiers et pour le développement des échanges en nature (le troc). Le développement des échanges a d'autre part contribué à perfectionner les moyens de communication. L'apparition du cheval et chariot — bien que d'une construction très primitive — a offert de nouvelles larges possibilités aux hommes de communiquer entre eux et de resserrer les relations entre les tribus.

La métallurgie dans les terres bulgares actuelles est éclose individuellement, et selon toute probabilité, elle précède l'emploi du métal dans le monde égéen.

Les nombreux moules qui servirent à couler les outils en métal viennent attester l'existence, tant d'une fonderie de bronze que d'une spécialisation de la production métallurgique à l'intérieur de la communauté.

Aux vases en argile de l'Enéolithique — à de petites exceptions près — sont venus se substituer d'autres vases nouveaux. Le décor au graphite, caractéristique de l'Enéolithique disparaît complètement.

Les nombreux vases en argile (écuelles, bols de type „troyen", askoi etc.) sont un témoignage du synchronisme existant entre la civilisation du bronze ancien qui se développait dans la Thrace actuelle, l'Anatolie et les îles égéennes.

D'autre part le décor à cordons prouve que des contacts culturels avaient existé avec les régions nordiques, et avant tout avec le littoral septentrional de la mer Noire. La céramique à cordons des terres bulgares marque certaines particularités. On trouve le décor à cordons exclusivement sur des vases qui avaient été utilisés aussi bien avant l'apparition de cet ornement qu'après. On peut donc affirmer qu'une technique ornementale spécifique était diffusée alors et qu'il ne s'agit nullement d'un nouveau complexe de poterie importée du dehors.

La civilisation de l'âge du bronze ancien en Bulgarie du Sud a connu un très long développement. On peut la synchroniser non pas avec une, mais avec plusieurs civilisations qui se sont succédé et développées dans les terres de l'Europe centrale sur le cours moyen du Danube.

A partir de certaines formes de vases et de décors cette civilisation, attestée dans les niveaux les plus bas d'Ezero, peut-être synchronisée avec celle de Baden (fig. 20, 21 *а*, *б*, 22 *б*, *г*), de Černavoda III (fig. 21 *е*, 22 *а*, *г*), de Coţofeni (fig. 21 *з*, 23 *в*). Dans les niveaux moyens on rencontre déjà des vases caractéristiques de la civilisation Glina III-Schneckenberg—Zók (fig. 19 *б*). A la fin de l'âge du bronze ancien apparaissent aussi certains éléments caractéristiques des débuts de la civilisation Nagyrév en Hongrie (fig. 11 *з*).

Au cours de l'âge du bronze moyen il y a déjà des coupes élégantes (fig. 24 *а*, *б*) et des cruches (fig. 25 *а*, *б*) avec une embouchure coupée de biais, ainsi que de petits vases à fond en pointe ou ovalisé (fig. 27 *а*, *б*) qui du point de vue typologique, constituent peut-être une évolution des coupes du type „troyen".

Quant à la céramique de l'âge du bronze moyen on y trouve déjà certains traits communs avec celle de Troie V—VI. La civilisation de cette période marque un développement relativement indépendant. Elle exerce maintenant une grande influence sur les civilisations des régions circonvoisines (la culture Bubanj-Hum III de Yougoslavie).

A l'âge du bronze récent on voit apparaître aussi les vases à deux anses hautes qui partent du bord de l'embouchure et se terminent sur la partie la plus renflée de la panse.

Les fusaïoles, les cuillères, les ancres et autres objets en argile caractéristiques de l'âge du bronze ancien en Bulgarie, présentent de proches analogies avec le matériel de Troie I et II, Thermi et Poliochni.

A l'âge du bronze ancien les morts sont enterrés dans des fosses peu profondes, couchés sur le côté droit ou gauche, avec les jambes et les bras repliés (hoker).

Les enfants jusqu'à un an sont enterrés dans des fosses peu profondes sous le plancher de l'habitation. Ils sont accroupis et déposés directement dans la fosse ou dans l'urne en argile.

A l'âge du bronze le régime partiarcal-tribal s'est entièrement imposé.

Cette influence culturelle réciproque a amené une unité dans le domaine culturel très définie. Sur les deux rives de la mer Egée une civilisation unie est éclose qui a joué un rôle essentiel dans la formation de nombreuses civilisations à l'âge du bronze ancien dans les terres situées au Nord du Danube et en Europe centrale.

Au cours de cette interaction des civilisations en présence le territoire de la Bulgarie actuelle a joué le rôle de lien essentiel qui a rattaché la zone anatolienne-égéenne aux terres en bordure du cours inférieur du Danube et à celles de l'Europe centrale.

Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България

ДИМИТЪР ПЕЕВ

Долмените в нашите земи са разпространени в един строго ограничен район. Срещат се само в планините Сакар, Странджа и Източните Родопи (Харманлийско и Свиленградско), както и в южната част на Ямболски и Бургаски окръг (обр. 1). Голяма част от тях са разрушени и унищожени. Такива са вероятно долмените в Средна гора, за които има сведения в научната литература, без обаче да се уточнява местоположението им.[1]

Интерес към долмените в България се проявява за пръв път в края на XIX в. от Г. Бончев, а за последен път в научната литература те се разглеждат от В. Миков през 50-те години на XX в.[2]

За съжаление след споменатите проучвания до 1973 г. долмените останаха някак настрана от погледа на българските археолози.[3] Едва през 1973 г. под ръководството на Института по тракология при БАН бе организирана експедиция, която обходи долмените в Сакар планина.[4] Резултатите от тази експедиция не са публикувани. Според предварителното кратко съобщение на ст. н с. Ив. Венедиков (на 22. V. 1973 г. в Института по тракология при БАН) новите проучвания на долмените в землищата на селата Българска поляна, Хлябово и Сакарци са дали добри резултати. Посетени са 40 долмена, които са заснети, и е установено сегашното им състояние. Открит е и богат керамичен материал. Публикуването на резултатите от експедицията в Сакар планина несъмнено ще допринесе за по-нататъшното изследване на тези интерес-

● *Обр. 1. Карта на запазените долмени в района на селата Звездец, Евронозово, Граничар и Близнак, Бургаски окръг. Fig. 1. Carte des dolmens existants dans les terres des villages: Zvezdec, Evronozovo, Graničar et Bliznak, dép. de Burgas*

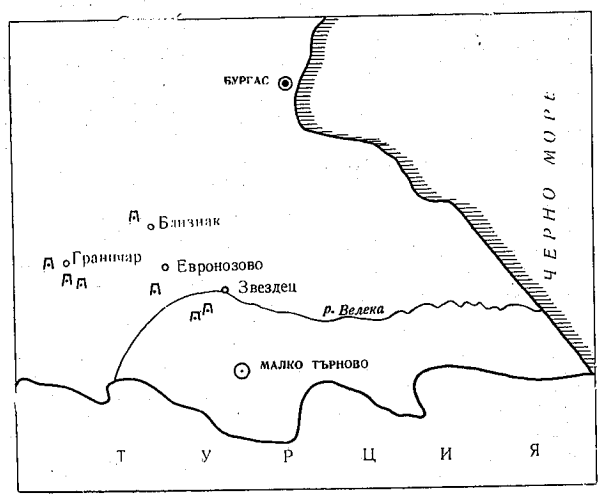

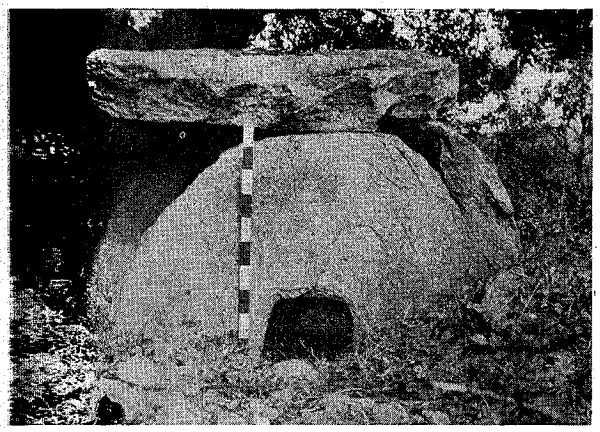

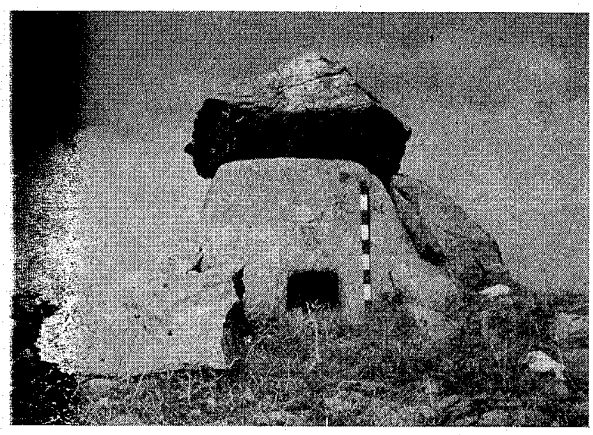

● *Обр. 2. Еднокамерен долмен в м. Фетваджик, западно от с. Граничар, Бургаски окръг. Fig. 2. Dolmen avec une seule pièce du lieudit Fetvadžik à l'ouest du village Graničar, dép. de Burgas*
● *Обр. 3. Еднокамерен долмен южно от с. Граничар, Бургаски окръг. Fig. 3. Dolmen avec une seule pièce au sud du village Graničar, dép. de Burgas*

ни паметници, за уточняване на тяхната датировка и типологическо развитие.

Обаче за да се решат въпросите за долмените в България, е необходимо да се проведат системни археологически разкопки на по-голям брой паметници.

У нас сред народа долмените са известни не под научното им название, а имат най-различни други наименования: капаците, капаклийка, капаклиташ, покрити камъни, змейови дупки и змейови камъни. Има местности, наречени според долмените. Така напр. североизточно от с. Вършило, Бургаско, се намира м. Капакла, а източно от с. Зидарово, Бургаско, има старо селище — Капакли. Старото название на с. Ружица, Ямболско, е Капаклъ еникьой.[5]

Долмените у нас обикновено се срещат поединично или на групи от по три-четири. Разположени са винаги върху възвишения и планински плата често в съседство с тракийски крепости и селища. Изградени са главно от необработени каменни плочи, а по-рядко от дялани блокове.

Камъните, от които са направени долмените, имат обикновено следните размери: дълж. 1 — 3,5 м, шир. 0,60 — 2,10 м, деб. 0,15 —0,60 м.

Долмените са еднокамерни и по-рядко двукамерни (напр. от с. Голямо Буково, Бургаско, и Българска поляна, Ямболско). При двукамерните долмени обикновено задната камера е по-голяма от предната. И двата вида са имали преддверия. Камерите и преддверията се намират в една ос и са свързани помежду си с малък отвор, който в горния край се стеснява и е слабо заоблен. Югозападно от с. Евронозово, Бургаско, в м. Райкова чука открихме еднокамерен долмен без отверстие и с разрушено преддверие. Този долмен представлява едно изключение.

Преддверието на долмените е обикновено дълго 0,60 — 1,30 м, широко 0,90 — 1,10 м и високо 0,60 — 1,30 м. При двукамерните долмени то е дълго 1,20 — 1,60 м, широко 1,20 — 1,80 м и високо 1,10 — 1,70 м. Дължината на погребалната камера варира от 1, 90 до 3,10 м, ширината — от 1,60 до 2,20 м, височината — от 1,10 до 1,80 м.

Върху долмените са насипвани могили, като пръстта е примесвана с дребни камъни. Могилите са обикновено високи около 3 м, имат диаметър при основата си 8 — 12 м. Те са били ограждани с кръг и по-рядко с квадрат от големи необработени блокове. Долмените по правило са разположени в южната част на могилата и са ориентирани към една от посоките на света. Така долмените от с. Звездец, Бургаско, са ориентирани изток — запад, с вход от изток.

Що се касае до типологията на долмените, за последен път с този въпрос се занимава В. Миков, който ги разделя на три групи:

1. Еднокамерни.
2. Двукамерни.
3. Долменни гробници.

Всяка една от трите групи той подразделя на подгрупи: в първата — 3, във втората — 5 и в третата — 2.[6] Това групиране се базира на външни белези — на формата и начина на покриване.

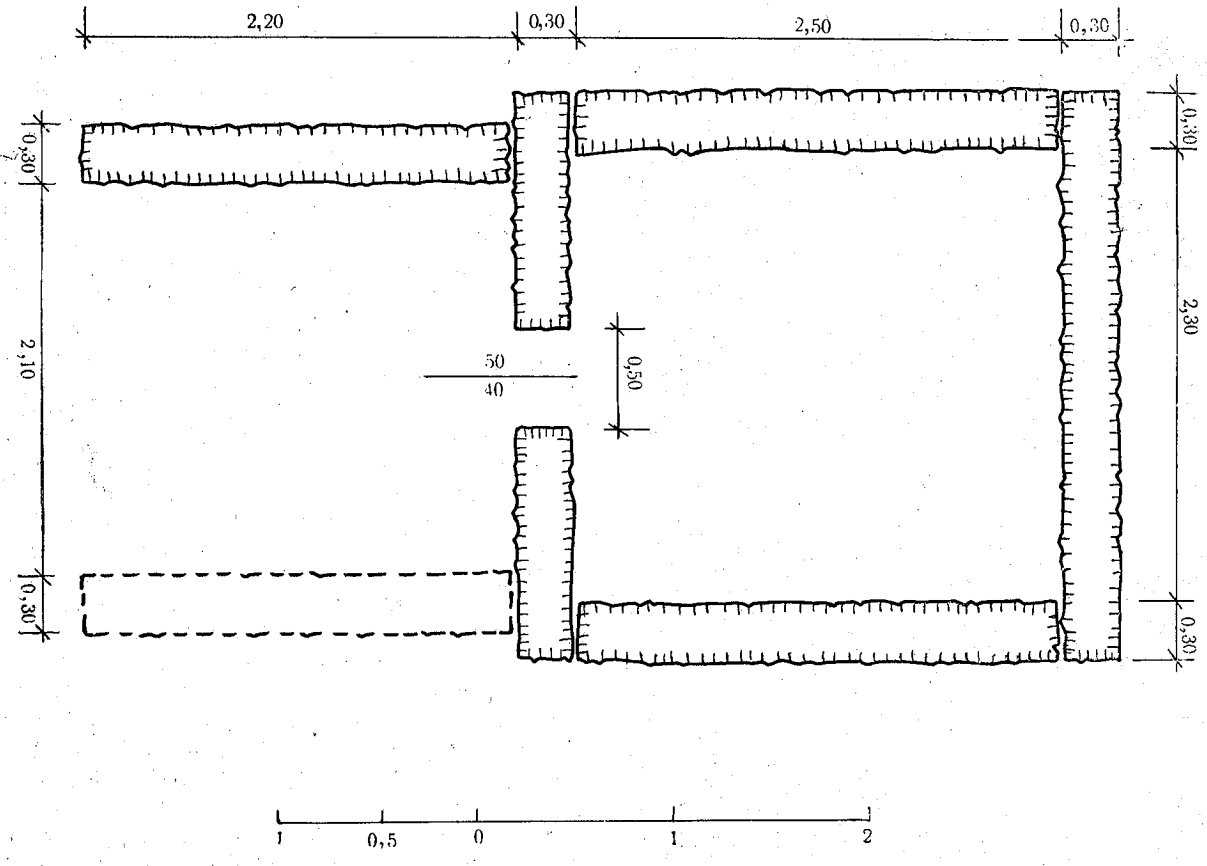

● *Обр. 4. Хоризонтален разрез на долмена южно от с. Граничар, Бургаски окръг. Fig. 4. Coupe horizontale du dolmen au sud du village Graničar, dép. de Burgas*

След тези общи бележки за долмените и тяхната досегашна типология искаме да се спрем на няколко долмена в Странджа планина около селата Звездец, Евронозово, Граничар и Близнак, Бургаски окръг, които имахме възможност да проучим. От тях е известен в научната литература само долменът в м. Фетваджик при с. Граничар. Днес той е разрушен.

С. Звездец. Югозападно от селото се намират два долмена. Първият се намира в м. Петър Кехайовата нива, до р. Велека. Той е едиокамерен с преддверие и е доста повреден. Покривната плоча е отместена малко в страни. Плочите, от които е направен, не са огладени. Ориентиран е изток — запад и има следните размери: дълж. на преддверието 1 м, вис. 0,80 м. Плочите са дебели 0,15 м. Между камерата и преддверието има отвор с височина 0,30 м и ширина 0,45 м.

Вторият долмен се намира на 2 км източно от първия, разположен също до р. Велека, недалеч от градината на ДЗС. Той е също еднокамерен с преддверие. И тук покривната плоча е отместена. Преддверието е дълго 1,50 м и широко 0,80 м. Погребалната камера е дълга 2,50 м и широка 0,80 м. Височината на долмена е 1,50 м. Преддверието и камерата са оформени от две плочи, поставени една до друга. Плочите са правоъгълни, но не са обработвани. Между преддверието и камерата има отвор с височина 0,40 м и ширина 0,55 м. Прави впечатление, че е добре огладен само отворът. Също така трябва да отбележим, че в горния край е леко заобле́н. Близо до двата разгледани долмена има скални масиви, от които може би е взет материал за направата им.

С. Близнак. На северозапад от селото и на изток от с. Варовник, Бургаски окръг, се намира еднокамерен долмен, ориентиран северозапад — югоизток. Той се състои също от преддверие и от една камера, като горната му покривна плоча липсва. Камерата е дълга

2,40 м, широка 1,80 м и висока 2 м. Тя е изградена от четири плочи. Преддверието е още по-дълго — 3,40 м и широко — 1,50 м. Плочите са сравнително добре обработени. Прави впечатление грижливото оформяне на отвора на преградната плоча между камерата и преддверието. Този отвор е висок 0,80 м и широк 0,40 м. В горния си край той слабо се стеснява и се закръглява в слабо извита дъга. Особеност на този долмен е също, че преддверието е преградено на две от една стена, изградена от груби речни камъни. Тази стена контрастира напълно с целия градеж на долмена и предполагаме, че е вторична, изградена по-късно, когато долменът е използуван за други цели. Подобни прегради от речни камъни не са известни и функционално те нямат никакво предназначение в самото погребално съоръжение.

Предната стена между преддверието и камерата е от една плоча с размери: вис. 2 м, шир. 1,80 м, деб. 0,60 м. При този долмен, както и при описаните вече могилният насип не е запазен. Този долмен обаче е заобиколен с кръг от камъни.

С. Граничар. Западно от селото в м. Фетваджик е запазен еднокамерен долмен (обр. 2) (първа подгрупа на първи тип на В. Миков). До него личат следи от втори порутен долмен. Вероятно това е двукамерният долмен, за който говори В. Миков и който в последните години е разрушен. При това тук е пострадало и преддверието му, плочите от което са взети. Каменните плочи на този долмен не са обработени. Ориентиран е север—ю и е дълъг общо 3,30 м. Неговата камера дълга 2,20 м и широка 1,70 м. Преддвериет е било дълго 1,60 м и широко 2 м. Височи ната на долмена е 1,15 м. Отворът между камерата и преддверието е грижливо издяла във вид на трапец. Той е висок 0,40 м и ши рок 0,50 м. Покривната плоча има размер 2,40 м на 2 м. Дебелината на плочите е 0,60 м

На 2 км южно от с. Граничар се намира още два долмена. Първият от тях (обр. 3, и 5) прави впечатление с двускатния си пок рив. Той е ориентиран север — юг. Преддве рието му е разрушено от едната страна. Каме рата е дълга 2,50 м, широка 2,30 м и висок 2,40 м. Преддверието е било дълго 2,20 м широко 2,10 м. Отворът на преградната пло ча между преддверието и камерата има фор ма на правоъгълник с дължина 0,50 м височина 0,40 м. Плочите тук са добре заг ладени и са дебели 0,30 м. Покривната пло ча има триъгълно напречно сечение с висо чина 0,60 м, дължина 2,50 м.

На 500 м под този долмен в дерето се намира вторият напълно запазен еднокаме рен долмен (обр. 6) (втора подгрупа на пър ви тип на В. Миков). Неговата камера е дълга 2,40 м и широка 2,20 м, т. е. има квад ратна форма. Преддверието е дълго 1,20 м и широко 2,20 м. Долменът е висок 1,70 м Отворът между преддверието и камерата е правоъгълен с ширина 0,30 м и височина 0,40 м. В горния си край този отвор е слабо заоблен. Дебелината на плочите е 0,60 м — 0,80 м. Покривната плоча е дълга 2,50 м и широка 3 м.

Между тези два долмена има скален масив около който се търкалят множество дребни камъни и големи плочи. Според нас тук е имало кариера, използувана при строежа на долмените.

С. Евронозово. Последният, седми, долмен бе открит от нас на 5 км от селото. Той принадлежи на третата подгрупа от първи тип на В. Миков и се намира в м. Райкова чука (обр. 7). За разлика от другите този долмен е без отвор между преддверието и камерата. Покривът му е оформен като двускатно било. Преддверието и тук е разрушено. Камерата му е дълга 2,50 м и широка 1,80 м. Височината на долмена е 1,40 м. Преддверието е било дълго 1,30 м и широко 1,60 м. Плочите, от които е изработен, са дебели 0,30 м. Покривната плоча е широка 0,80 и висока 0,30 м. До този долмен е имало и втори, които днес е напълно разрушен. Не е добре запа-

● *Обр. 5. Вертикален разрез на долмена южно от с. Граничар, Бургаски окръг. Fig. 5. Coupe verticale du dolmen au sud du village Graničar, dép. de Burgas*

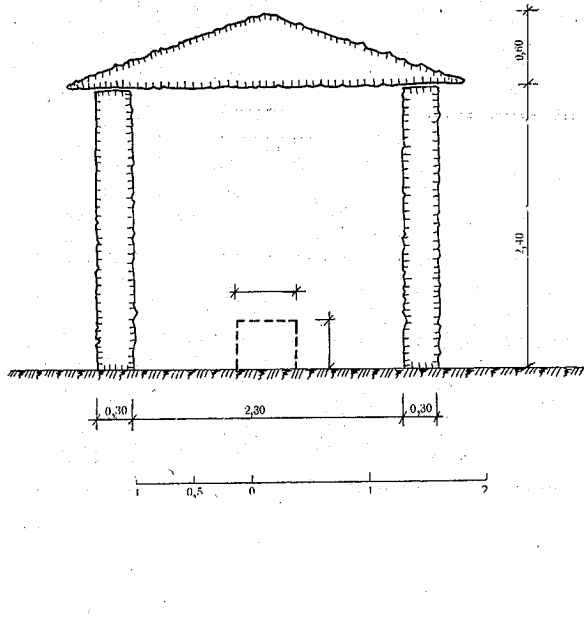

5

зен и друг долмен, намиращ се на около 4 км от с. Евронозово. Поради това тук не му даваме размерите.

По-голяма част от описаните долмени, които тук се публикуват за пръв път, са еднокамерни от недобре издялани плочи. Изключение в това отношение прави долменът до с. Близнак. Особено впечатление прави грижливото оформяне на отвора между преддверието и камерата му. Отворите в разгледаните долмени обикновено имат правоъгълна или квадратна форма, като в отделни случаи в горния край са слабо заоблени. Описаните долмени се различават главно по покривната плоча, която при два от тях (един южно от с. Граничар и един при с. Евронозово) е оформена като двускатен покрив с било. При другите долмени, при които е запазена покривната плоча, тя е правоъгълна, поставена хоризонтално.

Във връзка с конструкцията на долмените не открихме никакви жлебове за свързване между плочите. Плочите са само плътно допрени.

Описаните характерни белези дават основания по-голямата част от тези долмени да се отнесат към първата подгрупа на еднокамерните долмени според класификацията на В. Миков. Към втората подгрупа спадат долмените до с. Близнак, източно от с. Варовник, а към третата подгрупа еднокамерни долмени се отнасят двата долмена с двускатен покрив. Тези два долмена са важни, тъй като В. Миков познава само един долмен от тази подгрупа (Капаклийка при с. Орях-ово). В това отношение долмените от разгледания район обогатяват знанията ни за един малко разпространен в България вид еднокамерни долмени.[7]

Имахме възможност да съберем сведения през 1969 г. от Окръжния исторически музей в Ямбол за сегашното състояние на долмените в районите на селата Хлябово, Сакарци и Българска поляна, Ямболски окръг.

Голяма част от долмените в този район, изглежда, са унищожени. Така Г. Бончев[8] и Х. и К. Шкорпил[9] пишат, че в землището на с. Хлябово е имало 95 долмена, а в Ямболския музей през 1969 г. са събрани сведения за 7 долмена. От друга страна, в публикацията на тези долмени е допусната грешка, като споменатите автори изтъкват, че всички долмени около Хлябово са еднокамерни. В действителност два долмена — този в м. Големите чаири и този в м. Мангъра — са двукамерни.

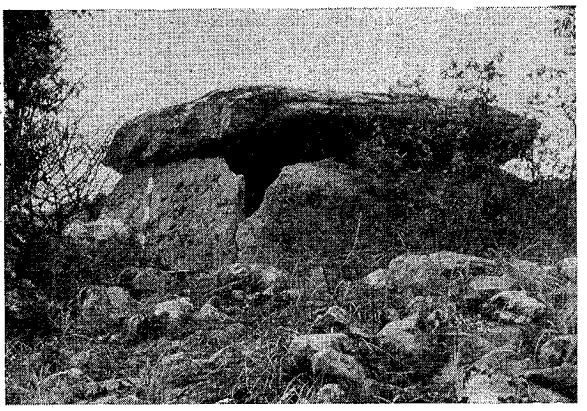

6

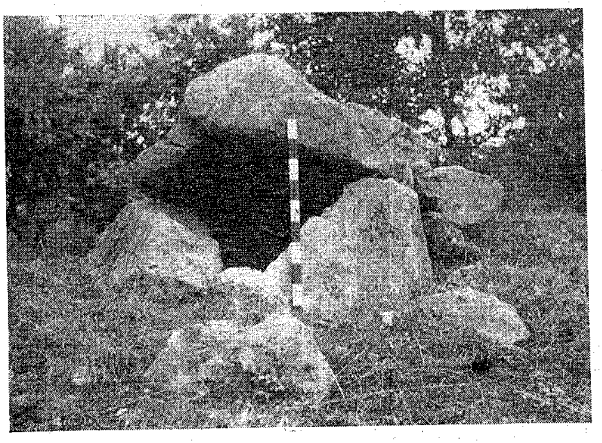

7

● *Обр. 6. Еднокамерен долмен южно от с. Граничар, Бургаски окръг. Fig. 6. Dolmen avec une seule pièce au sud du village Graničar, dép. de Burgas*
● *Обр. 7. Еднокамерен долмен в м. Райкова чука, югозападно от с. Евронозово, Бургаски окръг. Fig. 7. Dolmen avec une seule pièce du lieudit Rajkova čuka au sud-ouest du village Evronozovo, dép. de Burgas*

Имаме сведения за наличието на два двукамерни долмена в землището на с. Българска поляна — м. Славова курия и в м. Бялата трева при с. Хлябово.

Що се касае до долмените в с. Сакарци, Г. Бончев[10] и братя Шкорпил[11] сочат, че броят им е 56. Ние разполагаме с данни само за наличието на един двукамерен долмен в м. Капаклийка.

Всички долмени от Ямболско имат някои общи черти. Отворите на всички са на юг. Обикновено задната камера е близо два пъти по-голяма от предната. Освен това при долмените от с. Хлябово, които са най-много на брой, се установява, че всички се намират на юг и югозапад от селото, като в отделни

местности (напр. Евджика и Бялата трева) има по няколко долмена.

Що се касае до формата и плана на долмените в България, логично е да се приеме, че в това отношение те са претърпели едно развитие, което е вървяло естествено от простата към сложната форма, т. е. от еднокамерните към двукамерните долмени и оттук към двойните двукамерни и към долменните гробници. Естествено е също, че през този процес на развитие се е усъвършенствувала и техниката на обработване на каменните плочи — първоначално те са били грубо одялани, а по-късно се стигнало до добре огладените плочи. С оглед на развитието на долмените и усъвършенствуването на техниката на обработката на плочите стигнахме до нова типология на долмените в България, различаваща се от тази на В. Миков. При това и ние разграничаваме три типа долмени, като при първите два могат да се обособят по няколко варианта:

● *Обр. 8. План и разрез на еднокамерен долмен от с. Младиново, Хасковски окръг. Fig. 8. Plan et coupe d'an dolmen avec une seule chambre du village Mladinovo, dép. de Hascovo*

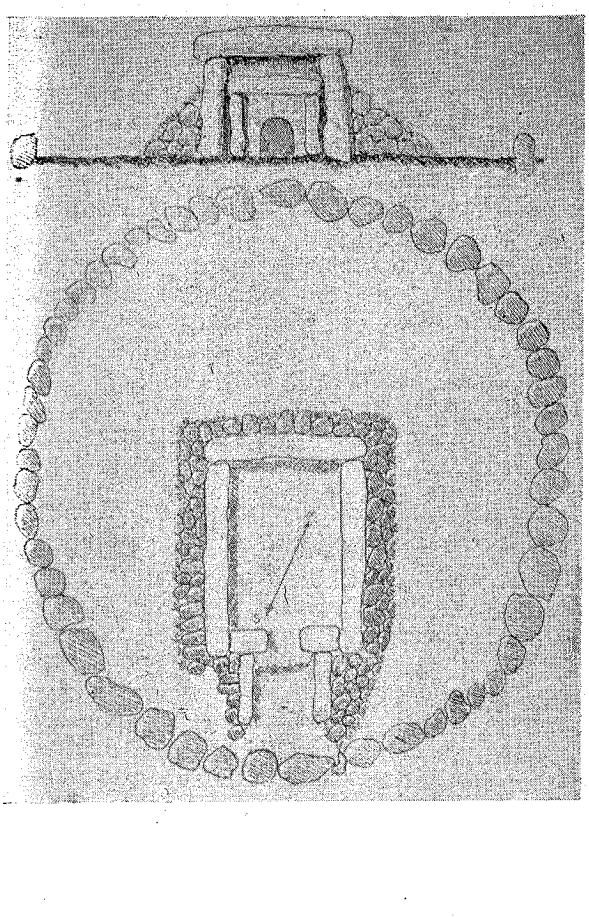

I тип. Среща се в два варианта — едн камерни и двукамерни долмени. При този т характерният белег е плоският покрив и гр бото одялване на плочите. Този тип как по план, така и по отношение на обрабо ката на строителния материал и техника мо да се постави в началото на развитието долмените и да се приеме като най-ран Най-характерен представител на този тип до мени е еднокамерният долмен от с. Млад ново (бивша Ения), Хасковско (обр. 8). Той публикуван от В. Миков. Досега въпросни долмен не е датиран, обаче около него открита „букелкерамика"[12], което ни да основание да го отнесем към периода XIII XI в. пр. н. е., т. е. към края на бронза и н чалото на халщата.

Засега долменът от Младиново е един вениият известен ни еднокамерен с плос покритие, построен от грубо одялани плоч Затова към този вариант включваме са него. Не е изключено, дори твърде вероят е, да е имало и други долмени от този т които са или вече разрушени, или не са и вестни още в науката.

Към същия тип, но в един обособен вто вариант спадат двукамерни долмени с плос покрив, изградени от грубо одялани плоч Такъв е напр. унищоженият днес долмен м. Фетваджик при с. Граничар, публикув от В. Миков.[13]

Долмените от двата варианта на пър тип имат сходни черти в начина на покрит и в грубото обработване на плочите. Разл чията между тях се проявяват в планиро ката — първите са еднокамерни, вторите двукамерни. Засега нямаме никакви данни въпроса, кой от двата варианта е по-ран но може по логически път да се допус че еднокамерните предхождат двукамерни Това не изключва обаче възможността в дад период двата варианта да съществуват съ местно. Въпросът може да се реши само случай, че у нас се открият повече долме от този тип в неговите два варианта и кога се проведат редовни археологически разкоп на отделни долмени.

II тип. При долмените от този тип п критието преминава постепенно към двускатн по-усъвършенствувано. Обработката на стр ителния материал е по-прецизна. За пръв п при тези долмени на определени места вътрешната страна на двата края на плочит се издълбават жлебове, за да могат те п добре да прилягат един към друг. По то

начин се постига по-голяма стабилност и устойчивост на долмените.

В научната литература досега бе известен само един представител на този тип — долменът от м. Капаклийка при с. Оряхово, Свиленградско.

При обхождане на бившата Малкотърновска околия попаднахме на още два подобни долмена, първия на 2 км южно от с. Граничар (обр. 3, 4, 5), с двускатен покрив, и втория при с. Евронозово в м. Райкова чука (обр. 7), също двускатен. И двата долмена са еднокамерни също както и този от Оряхово. Разликата е, че докато последният е с плосък покрив, първите два са двускатни.

Така че и в този тип могат да се обособят два варианта — при първия покривът е плосък, докато при втория тип е двускатен. Типологически може да се допусне, че първият вариант е по-ранен от втория, но това все още не може да се потвърди със сигурни данни.

Интересно е, че към този тип спадат само еднокамерни долмени. При оскъдния фактически материал, с който разполагаме (в научната литература има сигурни данни за малък брой долмени, липсват планове и снимки на сегашното им състояние), може да се допусне, че е имало и трети вариант към същия тип (двукамерни долмени със стреховидно покритие). За наличието на такъв вариант говори двукамерният долмен от м. Големите чаири при с. Хлябово, при който покривът е с пресечено било, което при напречен разрез има трапецовидна форма. Това ни кара да допуснем наличието на трети вариант долмени в нашия втори тип.

За хронологията и датировката на този тип долмени нямаме никакви данни. При сегашното положение на проучванията може да се приеме една относителна хронология — долменът от първия вариант (с плосък покрив) е по-ранен от тези от втори и трети вариант, при които покритието е двускатно или във форма на пресечено било.

III тип. Двойни двукамерни долмени и долменни гробници. Последната и крайна фаза на развитието на долмена като форма представляват т. нар. „долменни гробници", които от своя страна се подразделят на двукамерни и многокамерни. Тук отново имаме работа с един тип, който по план се различава от долмена и се приближава до каменната гробница. Като представител на този тип може да се посочи долменната гробница в м. Таштепе при с. Младиново, Свиленградско.

И така нашата схема за развитието на долмените в България придобива следния вид:

I тип — в два варианта:
а) еднокамерни;
б) двукамерни.

II тип — в три варианта:
а) еднокамерни долмени с наклонени стени и равен покрив;
б) еднокамерни долмени с двускатен покрив;
в) двукамерни долмени с двускатен покрив.

III тип — двойни двукамерни долмени и долменни гробници.

Считаме, че нашата типология е по-приемлива от тази на В. Миков, който се базира само на външни белези, докато тук за изходна точка служат планът, начинът на покритие и не на последно място и техниката на обработване на плочите на долмените.

Струва ни се, че трябва да се направят някои корекции и в датировката на долмените. В. Миков има право, като ги датира общо в края на бронзовата и началото на желязната епоха и, от друга страна, ги свързва с периода VIII—VI в. пр. н. е. Днес се приема, че краят на бронзовата епоха и началото на халщата в нашите земи настъпва през XIII — XI в. пр. н. е., когато трябва да датираме и най-ранните долмени у нас. Същата датировка се потвърждава и от „букелкерамиката", открита при с. Младиново. Тази керамика с нейните характерни особености у нас бе проучена в последно време от Д. П. Димитров[14] и М. Чичикова[15].

Долмените безспорно трябва да се разглеждат като представители на местната тракийска погребална архитектура. Строителният материал — каменни блокове и плочи, е взиман от близката, непосредствена околност на отделните долмени. Красноречиво доказателство за това е скалният масив с нападалите камъни около долмените до с. Граничар.

Тук няма да се спираме на въпроса за генетическата връзка между долмените у нас и тракийските куполни гробници, разглеждан вече основно от В. Миков.[16] Искаме да изтъкнем само, че проучването на долмените у нас поне засега е в един начален стадий, като отбележим, че във важното и твърде полезно изследване на западнокавказките долмени на В. И. Марковин се отбелязва, че „въпросът за произхода на западнокавказките долмени е свързан с въпроса за сравнението на нашите

(кавказки — б. м.) паметници с долмените от Средиземноморието и Индия, които... не са изцяло публикувани“[17]. Към тези средиземноморски долмени той отнася няколко долмена от Турска Тракия при Одрин и Лалапаша,[18] които му дават основание да постави въпроса за „несъмнени връзки между Западния Кавказ и балкано-средиземноморските страни“[19]. За съжаление обаче видният съветски археолог не познава българските долмени, а, от друга страна, и нашите паметници не са още така задълбочено проучени че да могат да се използуват като материа за проучване на въпроса за евентуална връзк между българските и западнокавказките дол мени. Според нас светлина върху този осно вен проблем, свързан с генезиса и развити ето на българските долмени, може да с хвърли само след извършване на разкопки н долмените в Сакар и Странджа планина.

[1] Р. Попов. Мегалитни паметници в Средна гора. — ИАД, III, 1913, с. 326; Н. Петков. Жертвени камъни в Средна гора. — БИБ, V, 1932/1933, кн. 1, с. 9.

[2] Първите долмени в България са проучени от Ст. Бончев (St. Bontchev. — Korespondenzblatt der deutschen anthropologischen Geselschaft. München, 1896), Г. Бончев (Мегалитни паметници в Сакар планина. — СбНУ, 18 1901, с. 672—680, обр. 5—7), братя Шкорпил (Х. и К. Шкорпил. Паметници из Българско. Дял I. Част I, Тракия. С., 1880, 90 с.; Х. и К. Шкорпил. Първобитните люде в България. Пловдив, 1896, 10 с.; К. Шкорпил. Мегалитни паметници и могилища. Старини в Черноморската област. Ч. I. С., 1925, 66 с.). Пълни и задълбочени са проучванията на долмените от В. Миков (Долмени. — БИБ, V, 1932, кн. 1, с. 4—9; Разкопки в Сакар планина. — ГНМ, VI, 1932—1934, с. 101—108, обр. 89—95; Произход на надгробните могили в България. — ГНМ, VII, 1942, с. 15—31, обр. 7—11). След 9. IX. 1944 г. той прави ново обобщение на долмените и ги разглежда като преходна степен в развитието на куполните гробници (В. Миков. Произход на куполните гробници в Тракия. — ИАИ, XIX, 1955, с. 15—48, обр. 8—11). Тук той прави една типология на долмените.

[3] През 1969 г. ние лично обходихме и проучихме долмените около селата Звездец, Евронозово, Близнак и Граничар, Малкотърновско, Бургаски окръг.

[4] Ръководител на експедицията доц. Ал. Фол и научни ръководители — ст. н. с. Ив. Венедиков, н. с. Ив. Панайотов и Д. Аладжов.

[5] К. Шкорпил. Цит. съч.; П. Коледаров, Й. Мичев. Промени в имената и статута на селищата в България. С., 1973, с. 215.

[6] В. Миков. Произход на куполните гробници в Тракия, с. 32.

[7] Пак там, с. 37.

[8] Г. Бончев. Цит. съч., обр. 5—7.

[9] Х. и К. Шкорпил. Паметници из Българско с. 16—18.

[10] Г. Бончев. Цит. съч., 670—672, обр. 4.

[11] Х. и К. Шкорпил. Цит. съч., с. 19.

[12] В. Миков. Цит. съч., с. 35, обр. 10.

[13] Пак там, с. 36.

[14] Д. П. Димитров. Троя VII$в_2$ и балкански тракийски и мизийски племена. — Археология, 1968, кн. 4, с. 3—5.

[15] М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, кн. 4. с. 15—19; M. Čičicova. Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du sud. — Thracia I, 1972, p. 99.

[16] В. Миков. Цит. съч., с. 15—31.

[17] В. И. Марковин. Дольмены Западного Кавказа (некоторые итоги изучения). — СА, 1973, кн. 1, с. 3

[18] Sevket Aziz Kansu. Edirne' de bulunan dolmenler ve dikiltaslar hakkinda yeni görlember. Belletin Türk tarih rurumu C. XXXIII, 132, Ankara, 196 p. 577—579, fig. 1—7, 10—18.

[19] В. И. Марковин. Цит. съч., с. 22.

Sur certaines nouvelles recherches de dolmens en Bulgarie du Sud-Est

D. PEEV

(Résumé)

L'auteur en se basant sur les recherches antérieures effectuées sur les dolmens de la Bulgarie du Sud-Est, s'est attaché à nouveau à leur typologie et à leur datation. A cet effet il a utilisé les données de la littérature. Il décrit en détail et étudie les dolmens inconnus jusqu'ici situés dans les terres des villages Zvezdez, Bliznak, Graničar et Evronozovo, dép. de Burgas. L'ancienne classification de V. Mikov est reconsidérée. Cet examen l'a amené à grouper les dolmens d'une manière différente selon trois types principaux en tenant compte du développement typologique des dolmens de Bulgarie.

L'apparition des dolmens dans les terres bulgares est située par cet auteur au XIII—XIe s. av. n. è. Cette nouvelle datation de la fin de l'âge du bronze en Bulgarie est basée aussi sur la céramique à mamelons découverte près du village Mladinovo, dép. de Hasko

Ces dolmens sont selon l'auteur l'oeuvre de maît thraces.

За сюжета и произхода на босфорския ритон от колекцията на Ермитажа

ИВАН МАРАЗОВ

Сребърният ритон с глава на бик от Държавния ермитаж под инв. № 575 е изложен в отдела за кавказко изкуство, което свидетелствува за едно определено становище относно произхода на вазата (обр. 1).

Ритонът има сравнително къс рог, който завършва с издаден навън и извит надолу бордюр, украсен с овули. Главата на бика е голяма и това придава по-тежки пропорции на съда. Характерно е, че ритонът е снабден с широка плоска дръжка, която в долния си край завършва с човешка глава. Отворът за изтичане на виното се намира върху долната уста на животното. Под ушите са изобразени графично пискюли. Върху рога на ритона е представена митологична сцена. Украсата на съда е допълнена от обилна позлата, която обхваща окосмената предна част на главата на бика, дрехите и косите на лицата. Ритонът е намерен много добре запазен. Изказвани са различни мнения относно произхода, датата и най-вече сюжета на ермитажната ваза.[1] Нашата задача е да привлечем нови факти и допълнителни съображения за изясняването на тези въпроси.

Ритонът от Кимерийския Босфор е особено интересен със сцената, изобразена върху неговата шийка. В центъра, над челото на бика, е представен олтар, от двете страни на който се разгръща действието. Отдясно мъж, наметнат с плащ, държащ в дясната си ръка нож, се готви да принесе върху олтара в жертва малко момче, което носи в лявата си ръка. Зад него тича жена, облечена в пеплос, с дълги коси и с вдигнати за молба ръце. От другата страна на олтара две жени с мъка удържат друг мъж, с къс меч в дясната ръка и с копие, насочено към олтаря в лявата. Тази сцена все още не е задоволително и аргументирано обяснена. Едни автори смятат, че тук е представен моментът на разкъсването на Дионис-Загрей от титаните,[2] други виждат в нея убийството на Полидор

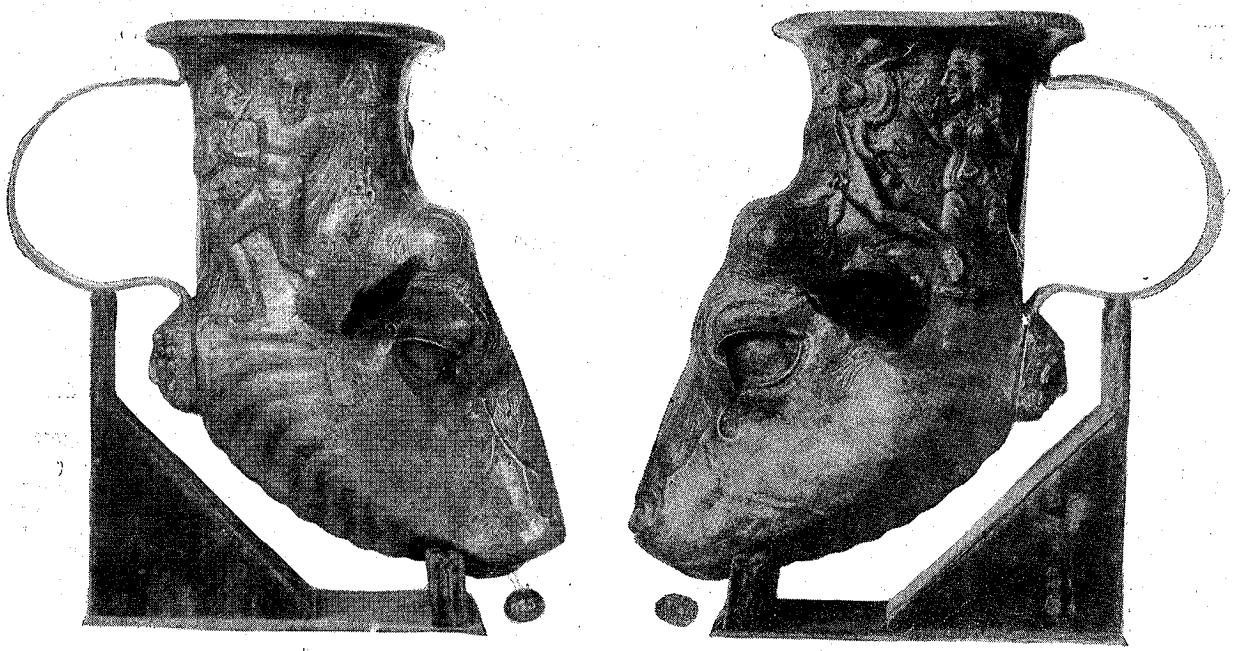

● *Обр. 1. Сребърният ритон от Ермитажа. Fig. 1. Le rhyton en argent de l'Ermitage*

● *Обр 2. Сцена с мита за Телефос върху фалисканси кратер. Fig. 2. Scène avec le mythe de Telephos du cratère faliskane*

от Полиместор и отмъщението на Хекуба,[3] трети я свързват с мита за Телефос в двореца на Агамемнон[4]. Появилите се напоследък нови данни ни позволяват категорично да подкрепим последната интерпретация. Този малко познат епизод от Троянската война е разработен в една недостигнала до нас пиеса на Еврипид.[5] Легендата разказва, че по пътя за Троя корабите на ахейците по погрешка спират в Мизия — царството на Телефос. В последвалата битка Телефос гони гърците, но и самият той е ранен от Ахил. Раната му не минава и той се обръща към оракула на Аполон, който предсказва, че той може да бъде излекуван в Гърция от своя противник. От друга страна, само Телефос може да покаже на ахейците пътя за Троя. Той заминава за Микена и в двореца на Агамемнон хваща неговия син Орест, като заплашва, че ще го убие, ако не бъде излекуван с ръжда от копието на Ахил. Именно този кулминационен момент на легендата е представен в един фалискански кратер от „майстора от Назано"[6] (обр. 2). Н олтаря е намерил убежище Телефос, кой държи Орест с лявата си ръка, а с къс меч в дясната заплашва да го убие. Орест протегнал в отчаяние ръце към баща с Агамемнон е вече готов да прободе с копие си Телефос, но е възпрян от Одисей и Менелай. От другата страна на олтара в н ужас е застинала Клитемнестра, която се готвела да извърши жертвоприношение, и вдигнати от уплаха ръце избягва прислу ницата или Ифигения.

Общата композиция на сцената вър италийския кратер напомня разпоредбата действието, представено върху босфорск ритон. Участниците се разпределят сим трично около олтара и техният брой е п Фигурата на малкия Орест, неговият отча жест, начинът, по който го е завил с хлам дата си Телефос, са аналогични в изобра нията на двата съда. По всяка вероятност пиесата Телефос е отвлякъл сина на Агам нон, като го е скрил в плаща си. Прилика намерим и в някои дребни детайли: форма на късите мечове, трактовката на копие покрито с напречни коси линии, украсата

• *Обр. 3. Сребърният ритон от Поройна. Fig. 3. Rhyton en argent de Porojna*

дрехите с цветчета, буйните коси на мъжете, вдигнатите в отчаяние ръце на една от присъствуващите жени. Наред с несъмненото сходство в разказа има и някои различия — напр. при кратера Телефос вече седи върху олтара, докато при ритона той е коленичил пред него, там той и Агамемнон са облечени и царят е задържан от мъж, тук само са наметнати с развяваща се хламида и ахейският предводител е хванат от две жени (може би Ифигения и слугинята). Въпреки това обаче може да се твърди, че и двете изображения имат един и същ прототип — вероятно живописно произведение от края на V — началото на IV в. пр. н. е.

Ив. Венедиков правилно свърза ермитажния паметник с кръга на тракийската и скитската торевтика от IV в. пр. н. е. и посочва ахеменидските художествени влияния в неговото изпълнение.[7] Бихме могли да допълним, че ирански и изобщо източен е и похватът да се стилизира гушата на животното.[8] Животинската украса на ритона от Босфор намира най-близка аналогия в ритона от Поройна[9] (обр. 3). И в двете произведения рогът е къс и завършва с глава на бик. Очите са били инкрустирани със стъклена паста, рогата са едва наболи. Изпъкналостта над очните кухини е покрита с успоредни дъговидни бръчки — три в румънския ритон и пет в босфорския. Миглите са обозначени с насечки, като долната е превърната почти в орнамент. Предната част на главата е покрита с къси кичури и между очите те са вчесани като малка розета. Тази челна окосмена част е отделена с изпъкнала ивица, имитираща жилите на главата. Най-после гушата на животното е предадена чрез плавни пластични гънки.

Макар че тази близост подсказва общ прототип за двата ритона, в неговата интерпретация майсторите са следвали различни подходи. Създателят на босфорския ритон е търсил една по-голяма натуралистическа убедителност. Той се стреми да избегне стилизацията и схематичното опростяване на формите и линиите, свойствено за паметника от Поройна. Общият силует на главата и в профил, и във фас е по-артикулиран. Формата на окото е по-близка до реалната и клепачът над нея е предаден с пластична мекота. Дъгите над очите показват колко се е затруднил майсторът в тяхното изпълнение — те нарушават натуралистически замислената

конструкция на главата. Явно е, че повтарянето на образеца е било извършено малко механично. Гушата е предадена пластично и разнообразно като широки, плавни, постепенно увеличаващи се гънки. Ноздрите също са обозначени по-внимателно, над тях минава и втора гънка, както в ритона от Розовец (обр. 4). Трактовката на ушите отново напомня същия паметник. Показателно е, че майсторът на босфорския съд не схематизира кичурите по челото на бика, за да постигне декоративен ефект, какъвто е търсен в ритона от Поройна. Напротив, те са представени като извиващи се пламъци, които вървят не само надолу, но и настрани, а около рогата даже и нагоре. Най-после меките части на главата — клепачите и ноздрите — са покрити с дребна насечка, като по този начин тяхната пластична мекота допълнително се диференцира и фактурно.

Именно този натуралистичен подход, който спори със стилизаторския метод на ахеме нидския образец, отличава ермитажната ваз и от панагюрските ритони. По общата с форма, дължината на рога и извивката пр прехода от главата към рога тези ритон образуват една група със съда от Поройн Именно по своята конструкция босфорския ритон е по-близък до една друга група с такива съдове, състояща се от сребърнит ритони от Розовец и Триест[10] и теракотови ритон от Южна Италия (обр. 5), който п всяка вероятност копира образец от метал. Те завършват с глави на сърна и овен, обач във всички са представени сцени, а осве това съдовете от Триест и Южна Италия с снабдени и с аналогични дръжки. Както гл вите на животните, така и фигурите на учас ниците в сцените в тези ритони са изпъ нени с повече грижа за натуралистична уб дителност. Тук по-малко е застъпена геом тризацията на обемите, напротив — чувствуе се, че за майстора е важно да предаде пла ните преходи между отделните части. Око мяването на главата на овена в ритона с

● *Обр. 4. Сребърният ритон от Розовец. Fig. 4 Rhyton en argent de Rozovec*
● *Обр. 5. Теракотов ритон от Южна Италия. Fig. 5. Rhyton en terre cuite d'Italie du Sud*

Южна Италия е предадено с безредието на реалния мотив, а не както в сходния ритон от Панагюрище като стилизирани кръгчета, подредени в сякаш грижливо подстригана маса. Същият подход наблюдаваме и в други апулийски глинени ритони с глави на животни и дръжки, но без изображения върху рога.[12] Струва ни се, че различията между така очертаните две групи ритони доказват не само различни работилници, но и различна стилова ориентация. Докато в първата група преобладава решително съзнателното придържане към образците на ахеменидското изкуство, във втората — гръцкото художествено мислене намира по-красноречив израз. Панагюрските вази са произведени в Лампсак, а румънската по техен образец в самата Тракия.[13] Съдовете от Триест и Розовец, както и образците на теракотните вази от Южна Италия по всяка вероятност произхождат от един общ център, разположен в някой от пропонтидските градове.

Обаче този тип ритони не е бил изключителна привилегия на „пропонтидския" център. Един екземпляр, твърде близък до босфорския съд, е намерен в Еребуни[14] (Арменска ССР) (обр. 6). Пропорцията между главата на бика и рога е още по-тежка. Челото на животното е покрито с кичури, а гушата е представена по-грубо чрез еднообразни S-видно врязани линии. Очите по всяка вероятност са били инкрустирани, а над тях личат гънките, разположени стъпаловидно, както в ритона от Поройна. Най-интересното е, че върху рога е представена сцена с четири човешки фигури: към мъж, който седи на стол, се приближават три жени — две с чаши и една свирещa на флейта. Сюжетът твърде напомня мотиви от големия фриз в купола на Казанлъшката гробница, както и редица изображения по паметници от източния художествен кръг. Изпълнението на фигурите е грижливо, но наивно. Позата на мъжа е сложна — той е обърнат назад към флейтистката и тялото и лицето му са представени в три четвърти, т. е. като позата на Дионис от ритона на Панагюрското съкровище. Несъмнено гръцко влияние е и откритият му торс. Но в стила на майстора преобладава линейното начало — фигурите и детайлите са по-скоро нарисувани, отколкото представени като обем. Тези стилови особености, както и очевидните паралели между сребърния ритон от Еребуни и подобни съдове от други места позволяват находката в Армения да се датира от края на IV или

6

● *Обр. 6. Сребърен ритон от Еребуни, Арменска ССР. Fig. 6. Rhyton en argent d'Erebuni, Rép. Soc. Sov. d'Arménie*

началото на III в. Този ритон е едно местно произведение, в което въпреки наивизма на майстора проличава характерният за елинизма художествен синкретизъм: съчетание на източни и гръцки черти. В това отношение арменският паметник представлява най-източният паралел на същото явление, описано от Ив. Венедиков за тракийската торевтика.

Въпреки това разграничение принадлежността на ермитажния ритон остава неясна. В неговата конструкция откриваме, както видяхме, много общо с италийската група. Сцената, изобразена върху рога, намира най-близки аналогии пак в италийска ваза. Сравнението между фигурите от боспорския съд и ритона от Триест също показва някои общи елементи. Типът на лицето на легналия мъж е идентичен с лицата на Агамемнон и Телефос. Освен това косите на тези лица се развяват, макар в ермитажната ваза този момент да е преувеличен. Показателно е, че композицията и в двете произведения е по-

строена симетрично, като характерен прийом е фланкирането на фигура във фас с фигури в профил. И в двата сюжета има елементи на насилие (по всяка вероятност централните фигури в ритона от Триест представляват сцена на отвличане). От друга страна обаче, видяхме колко много неща сближават ермитажното произведение с вазите от първата група. Митологичният сюжет е свързан с малоазийския културен кръг. Майсторът явно се е ръководил от образец, продължаващ ахеменидската традиция. Сцената е разделена на две симетрични половини, както в панагюрските ритони. Следователно в босфорския ритон се преплитат две линии на античната торевтика. Общата форма, натуралистичният метод, сюжетът са заимствувани от реалистичните традиции на гръцкото изкуство, докато главата на бика като мотив за украса на ритона, с кичурите, розетата, гушата, жилите и дъгите над очите са типични мотиви на гръко-ахеменидското течение.

Интересно е да се разгледа въпросът, къде тези влияния биха могли да се кръстосат. Намирането на този ритон в земите на скитите е изолирано явление. Там са разпространени друг тип от тези съдове — с дълъг рог, който рязко се разширява в горния край, а долу е съвсем тесен и завършва с малка глава на животно, — както и типично ахеменидски съдове като екземпляра от Семибратните могили. Наличието в Тракия на ритони от двете групи позволява едно предположение за тракийски произход на босфорския паметник. Вече посочихме като най-близка негова аналогия ритона от Поройна. Групата на Агамемнон, задържан от двете жени, напомня сцената, изобразена върху една апликация от Огуз.[15] В нея са представени в профил две женски фигури, а между тях трета във фас. Освен това типът на женското лице е твърде близък до този, който е създаден от тракийското изкуство — голям нос, съединен с веждите, малки пластично предадени устни, голямо око, изобразено във фас и заобиколено с двойна линия. Особено близки аналогии ни дават женските глави от каните от Панагюрище и Скалица (обр. 7) и керамичният съд от Враца. Пропорциите на фигурите от ермитажния ритон са твърде скъсени, тъй като главите са големи в сравнение с телата. Това се отнася особено до женските фигури. Този тип пропорции са присъщи за изображенията на човека в тракийската торевтика. Пластиката на телата е разработена в общи линии правилно, но твърде опростено, като при това динамиката, резките движения не се отразяват на мускулатурата. Липсва и всякакъв опит за индивидуализиране на телата. Движенията на фигурите са представени неумело, макар че художникът явно е копирал гръцки образец. Уплахата и ужасът, както и молбите на жените са предадени твърде еднакво чрез вдигнатите ръце, напомнящи жеста на правите жени в ритона от Поройна. Лицата не изразяват чувствата на участниците в сцената. Даже да предположим, че това е било особеност и на самия класически оригинал, все пак емоционалното напрежение би могло да бъде индивидуализирано чрез своеобразните жестове, различното обръщане и накланяне на главата, както показва рисунката върху фалисканския кратер. Именно тази недиференцираност на участието в действието прави и взаимоотношенията между протагонистите в известна степен условни. Телефос коленичил пред олтара, не се обръща към никого, Агамемнон се стреми да го прободе с копието, без да го вижда и движейки се в обратна посока, малкият Орест плаче, без да призовава на помощ баща си. В изображението върху италийската ваза тези сюжетни взаимоотношения са предадени точно и ясно, докато в релефа на ритона те сами са означени. Сюжетът тук е схематизиран

● *Обр. 7. Женска глава от дръжката на каната от Панагюрище. Fig. 7. Tête de femme sur l'anse de la cruche de Panagjurište*

може даже да се помисли, че е представено не едно общо действие, а две различни сцени. Не може да се отмине и доста неумелото разполагане на фигурите върху късия рог на ритона. Отстрани краката на персонажите се намират на нивото на ушите, в центъра те не са изобразени, защото за тях няма място, а сгънатият в коляното крак на Телефос е представен върху челото на бика над самия рог. Човешката глава, с която завършва дръжката в долния си край, има също паралели в тракийското изкуство. Макар и пластически по-разработена, в профил тя показва характерното построение — голям нос, око във фас, устни, обединени от обща дъга. Този тип лице ще се появи по-късно и в т. нар. трансилвански фибули. Особено показателна е трактовката на косата във вид на завити букли, оформени пластично и графично прецизирани. Тази прическа е широко разпространена в тракийските паметници: шлемове, кнемиди, апликации, емблеми. Не може да бъде случайност, че същата трактовка на косите е застъпена и в амфората от Панагюрското съкровище. Прическата на жената вляво, възпираща Агамемнон, е напълно идентична и като изпълнение с прическите на жените от летнишките апликации и пластинката от Огуз. Много характерна особеност на местната тракийската торевтика е широкото използуване на позлатата. Тя се въвежда като чисто декоративно средство, тъй като създава изискан ефект от контраста със среброто. От друга страна, чрез позлатата поясно се отделят едни части на изображението от други, което повишава нагледността на представените сцени. Обикновено се позлатяват дрехите, предметите и косите на участниците в действието, т. е. точно както е проведена позлатата в изобразената върху босфорския ритон сцена. Освен това в ритона от Поройна също е позлатена предната част на главата на бика, покрита с правилно подредени кичури косми. Като прибавим и розетата във вид на гонещи се пламъци, която се среща върху животинските глави най-вече в произведенията, произхождащи от ателиетата на Пропонтида и Тракия (някои тесалийски накити с този мотив принадлежат по всяка вероятност към същия кръг), можем да заключим, че ритонът от Ермитажа намира най-пълни аналогии в кръга на тракийското изкуство (обр. 8).

Всички тези особености в стила на босфорския ритон свидетелствуват за един синкретичен метод — местен майстор (етническата му принадлежност е без значение), който копира гръцкото произведение, но под влияние на традициите и вкусовете на своята среда въвежда редица елементи на ахеменидското изкуство, а в същото време запазва и някои похвати на тракийския художествен опит.

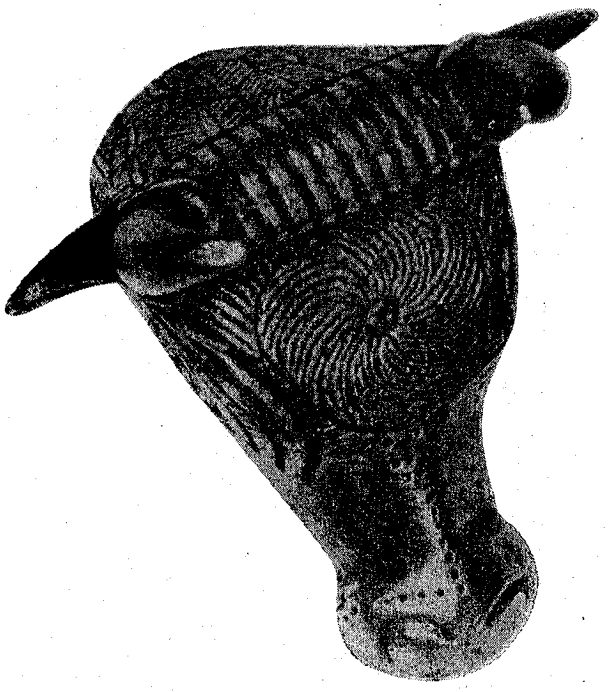

● *Обр. 8. Глава на бик от „съкровището от Крайова". Fig. 8. Tête de taureau du „trésor de Crajova"*

Майсторът от Назано е работил в Средна Италия около 360 г. и кратерът със сцена от мита за Телефос може да бъде отнесен към средата на IV в. пр. н. е.[16] Рисковано е обаче само въз основа на иконографски паралели да датираме ермитажния ритон от същото време. Сравнението между, общо взето, близките сцени от двата паметника показва, че майсторът на ритона е трактувал движението много по-експресивно, без тази грижа за грация и изящество, която е проявил вазописецът от Назано. Може би причината е в неговото по-слабо професионално умение. Но все пак, изглежда, по-голямо значение има общата насоченост на художественото мислене на епохата. Тази експресия, която води до преувеличени жестове, е свойствена за елинистичното изкуство. Затова в случая сравнението според нас разкрива не толкова разликите в майсторството на двама художници, колкото между две различни

епохи. Показателно е, че вазописецът е представил всичките лица в профил, даже когато тялото е във фас (Агамемнон, Телефос, Ифигения). Торевтът е изобразил основните участници в действието във фас, въпреки че повече би подхождало и те да бъдат в профил. Този демонстративен начин за изобразяване на фигурата в движение намираме и в амфората от Панагюрското съкровище. При това и там героите са наметнати само с хламида, която се развява зад гърба им. Макар и по-опростено, но гънките на плаща в ритона са предадени пластично и също са покрити с дребни, изчукани отгоре точки. Пак чрез групи от три и пет точки е показана и украсата на дрехите на жените. Най-близки аналогии на този похват ни дават отново изображенията върху съдовете на Панагюрското съкровище — дрехите на богините от сцената със съда на Парис от ритон № 1 и хламидите на някои от героите от амфората. Насечката, покриваща клепачите на бика от ритона, е употребена като допълнително средство и при пластическата моделировка на телата на кентаврите от дръжките на Панагюрската амфора. Вече споменахме, че тракто-вката на косите в главата от дръжката напомня изпълнението на същия мотив в амфората. Тези разсъждения потвърждават извода на Ив. Венедиков за датата на ритона — „около втората половина на IV в. или началото на III в. пр. н. е.“[17]. Изучаването на оригинала дава възможност дори да я прецизираме между 300—280 г.

Произведения като босфорския ритон показват, че в Тракия, и то по всяка вероятност в нейната южна част, са съществували ателиета, които са работили за тракийския пазар, като изхождали от гръцката художествена традиция. В тях се смесвали не само формите на съдовете, но и различните стилови влияния, за да се приспособи паметникът към вкуса на потребителя, за който е предназначен. Ето защо техните произведения, сред които и ермитажният ритон принадлежат към кръга на тракийското изкуство. Откриването на ритона в Крим не е доказателство за неговия босфорски произход. Още много тракийски произведения са намерени в земите на скитите, попаднали там или по пътя на търговския обмен, или по пътя на миграцията на отделни групи.

[1] И. Толстой и Н. Кондаков на едно място съобщават, че ритонът е намерен в Северен Кавказ, на друго — в Кимерийския Босфор: Русския древности в памятниках искусства, С.-П., 1889, вып. II, с. 63 и вып. I, обр. 116, с. 85—86; A. Puschi (OJh V, 1902, p. 121), P. Wuilleumier (Le trésor de Tarente. Paris, 1930, p. 60) и Б. Филов (Надгробните могили при Дуванлий. С., 1934, с. 210) смятат, че съдът е намерен в Кул-Оба, но Ив. Венедиков справедливо отхвърля това предположение: Принос към изучаването на торевтиката в древна Тракия. — ИБИД, XXVI. 1968, с. 10, бел. 9; Толстой и Кондаков (вып. I, с. 86) отнасят ритона към III—II в. пр. н. е., както и Ростовцев (Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922, p. 106), а Първан (Getica. Bucureşti, 1926, p. 19—20) и Венедиков (Цит. съч., с. 15) — към края на IV в. пр. н. е.

[2] И. Толстой и Н. Кондаков. Цит. съч., вып. I, с. 86.

[3] S. Reinach. Antiquités du Bosphore Cimmérien. Paris, 1892. p. 86.

[4] Б. Филов. Цит. съч., с. 210.

[5] За мита вж. и Аполодор. Библиотека, III, IX, Епитома, 17, 20.

[6] C. C. Vermeule. Greek Vases for Boston. — In: Attic Geometric to Sicilian Helenistic, Burl. Mag., febr., 1973, p. 121—122, fig. 81.

[7] Ibidem.

[8] Срв. напр. ритона с протоме на крилат козел от Семебратните могили: М. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага, 1966, сл. 119, и главата на теле от Ермитажа: А. П. Манцевич. Головка была из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве. — СА, 1958, 2.

[9] Вж. A. Odobesco. Le trésor de Petroasa. Paris, 1889, p. 498; F. Dunareanu — Vulpe. Tesaurele antice, in Studii asupra tesaurului restituit de URSS. Bucureşti, 1958, p. 33; D. Bercui. Arta traco-getica Bucureşti, p. 155—157; Ив. Маразов. Изображението на човека в тракийските паметници от Румъния.— Изкуство, 1973, 1, с. 17.

[10] P. Wuilleumier. Op. cit.; F. Winter. — ÖJh, V, 1912, p. 125, VI, p. 61—62; A. Puschi. Op. cit., p. 121.

[11] J. Boardman. L'art grec. Paris. 1965. p. 165, fig. 151.

[12] B. Svodova. und D.Ončev. Neue Denkmäler Toreutik. antiker Praha, 1956, fig. 20 a, b.

[13] Ив. Венедиков. Панагюрското съкровище. С., 1961.

[14] Вж. Искусство народов СССР. I. М., 1971, обр. 286

[15] K. Malkina. Zu dem skythischen Pferdegeschirrschmuck aus Craiva. — PZ, 1922, XIX, 3—4, p. 182, fig. 7.

[16] C. C. Vermeule. Op. cit., p. 121.

[17] Ив. Венедиков. Принос ... с. 15.

Sur le sujet et l'origine du rhyton du Bosphore de la collection de l'Ermitage

IV. MARAZOV

(Résumé)

Le rhyton à tête de veau de l'Ermitage fait l'objet de controverses, tant en ce qui concerne sa date que son sujet et son origine. L'auteur, en prenant comme donnée de départ la scène représentée sur le caractère faliscane, oeuvre du „peintre de Nazano" est arrivé à la conclusion que la scène du rhyton porte sur le même sujet — Telephos dans le palais d'Agamemnon. La découverte de ce vase dans le Bosphore cimmérien ne saurait constituer une preuve suffisante sur son origine artistique. Dans les terres des Scythes des rhytons semblables sont fort rares, et pour certains d'entre eux, on sait déjà avec certitude qu'ils sont d'origine thrace.

L'auteur en comparant ce vase du Bosphore avec les rhytons de Porojna, Panagjurište, Rozovec, Trieste, d'Apulie, d'Arménie estime qu'il s'agit de motifs caractéristique du groupe thrace de la toreutique antique de la Propontide. Ce rhyton, surtout par le style des représentations, a aussi des traits communs avec un certain nombre d'oeuvres de l'art thrace. L'analyse comparée de ce rhyton avec les objets mentionnés indique une datation relativement plus tardive — 300 à 280 av. n. è

Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско

БОГДАН НИКОЛОВ

Напоследък сбирките на Окръжния исторически музей във Враца се обогатиха с нови и интересни находки от бронзовата епоха. Част от тях, принадлежащи на края на тази епоха, са предмет на настоящата публикация. Това са преди всичко различни по форма каменни калъпи за отливане на бронзови оръдия на труда, оръжия и накити, а също така и готови изделия от бронз.

Макар по-голямата част от нашите находки да са намерени случайно — при извършване на различна трудова дейност на полето, те имат важно научно значение и ще спомогнат за опознаването на един малко изследван край на нашите земи по отношение на тази епоха. Намирането на каменните калъпи за отливане на бронзови сечива в гр. Враца и неговия район, богат на естествени рудни находища от мед, е свидетелство за развита металургия още в дълбока древност.

Находките описваме по селища, както следва.

Враца

При разширяване на пътя в прохода Вратцата, южно от града работниците намерили каменен калъп и куха бронзова брадва.

Каменният калъп е предназначен за отливане едната половина на куха бронзова брадва и накит (обр. 1). Изработен е от слюдест талкошист, има правоъгълна форма с леко заоблени ъгли. Едната страна е плоска, а обратната овална. В този вид има размери: дълж. 0,12 м, шир. 0,07 м, най-голяма деб. 0,035 м (обр. 2). Върху добре загладената и полирана плоска страна на калъпа са издълбани негативни форми за отливане на куха бронзова брадва и накит. Формите се отличават с грижлива изработка, показват умелата ръка на опитен гравьор. Откъм ухото на брадвата е издълбан улей за вливане в калъпа на разтопения метал. В средата на горната част на калъпа е издълбан друг, по-широк улей, който при изливането е поставян клин, за да се придаде кухина на брадвата. В горната дясна половина на каменния калъп има трети по-малък и тесен улей за вливане на разтопен метал. Така че калъпът е комбиниран за едновременно отливане на два различни предмета. Такива калъпи са рядкост и доколкото ни е известно, у нас не е намиран калъп за едновременно отливане на куха бронзова брадва и друг предмет.

За да добием по-добра представа за излятия на този калъп, направихме отливки от гипс. Първата представя едната симетрична половина на куха бронзова брадва с ухо (обр. 3 *б*) с размери: дълж. 0,09 м, шир. на остието 0,035 м, шир. при втулката 0,036 м, най-голяма деб. в средата на оръдието 0,013 м. Ръбът на устието на втулката е прав, а лицевата плоскост на брадвата е арковидно изтъ та отгоре. От двете страни на арковидния извивка излизат два пластични коси ръба, които се раздалечават симетрично (обр. 2 *а*). Острието на брадвата е право — такива са остриетата на всички брадви при отливането им. Впоследствие, за да се получи по-голяма годност за работа, то е било наклепвано и изостряно. По такъв начин са се получили дъговидно извитите остриета на повечето познатите ни кухи бронзови брадви.

Кухи бронзови брадви с ухо и арковидно извита лицева плоскост, един обособен

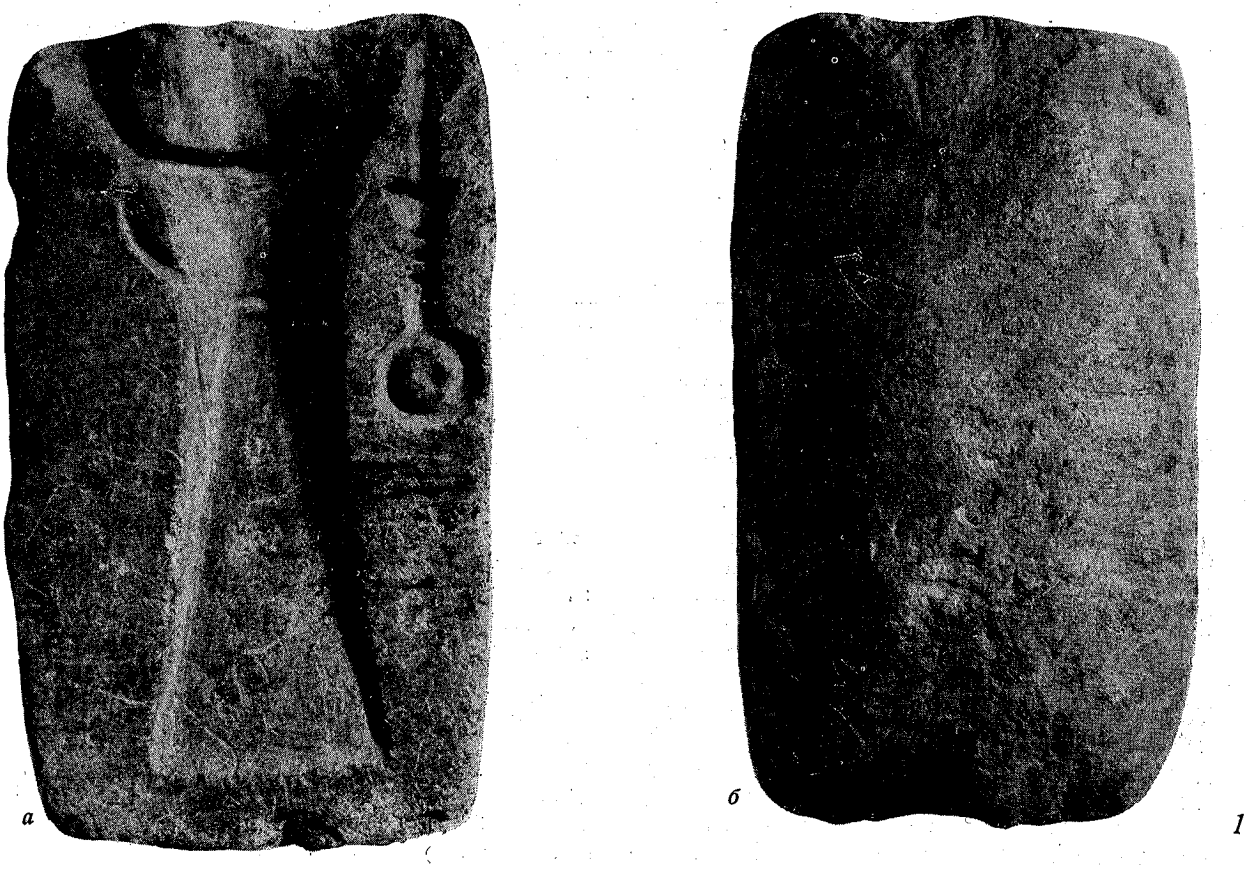

1

● *Обр. 1. Каменен калъп за отливане куха бронзова брадва и накит от Враца. Fig. 1. Moule en pierre pour le coulage d'une hache à douille en bronze et le coulage de parures de Vraca*

на този вид оръдие, са известни от много места в България[1] и съседните страни[2], датирани с други находки от края на бронзовата епоха. От същото време може да бъде датиран и каменният калъп от Враца служил за отливане на кухи бронзови брадви от същия тип.

Втората отливка е накит с непозната до сега форма (обр. 3 *а*). Тя представя едната симетрична половина на продълговат объл предмет с кръгло разширение в горния край, наподобяващо халка с релефно пъпче в центъра. Надолу следват три релефни концентрични пояса и едно конично удебеление. Накитът завършва с еднакво цилиндрично острие. В този вид има размери: дълж. 0,05 м, шир. 0,015 м, най-голяма деб. 0,006 м. По всичко изглежда, че след допълнителна обработка е бил използуван като игла за коса. Тъй като е отливан с един и същи калъп с куха бронзова брадва, може да се отнесе също така към края на бронзовата епоха.

На същото място в прохода „Вратцата" е намерена и куха бронзова брадва с ухо (обр. 4 *а*). Има шестоъгълно напречно сечение в средата, елипсовидна втулка с удебелен и профилиран навън ръб на устието, отгоре изрязан неравно след отливането. На едната страна на брадвата има полукръгло ухо, а на противоположната — пъпковиден вертикален израстък, получен при отливането от улея за вливане на разтопената сплав. Лицевите плоскости от двете страни на брадвата са арковидно извити отгоре. Острието е симетрично разширено и дълговидно извито. По него се виждат леки нащърбявания, получени от употребата. Повърхността на брадвата е гладко патинирана, тя има размери: дълж. 0,097 м, шир. на острието 0,045 м, диам. на втулката 0,03/0,04 м.

Кухата бронзова брадва от Враца принадлежи към типа брадви с едно ухо и арковидна лицева плоскост, за които вече споменахме по-горе, датирани от края на бронзовата епоха.

Калъпът за куха брадва и накит, като и кухата бронзова брадва от Враца не са изо-

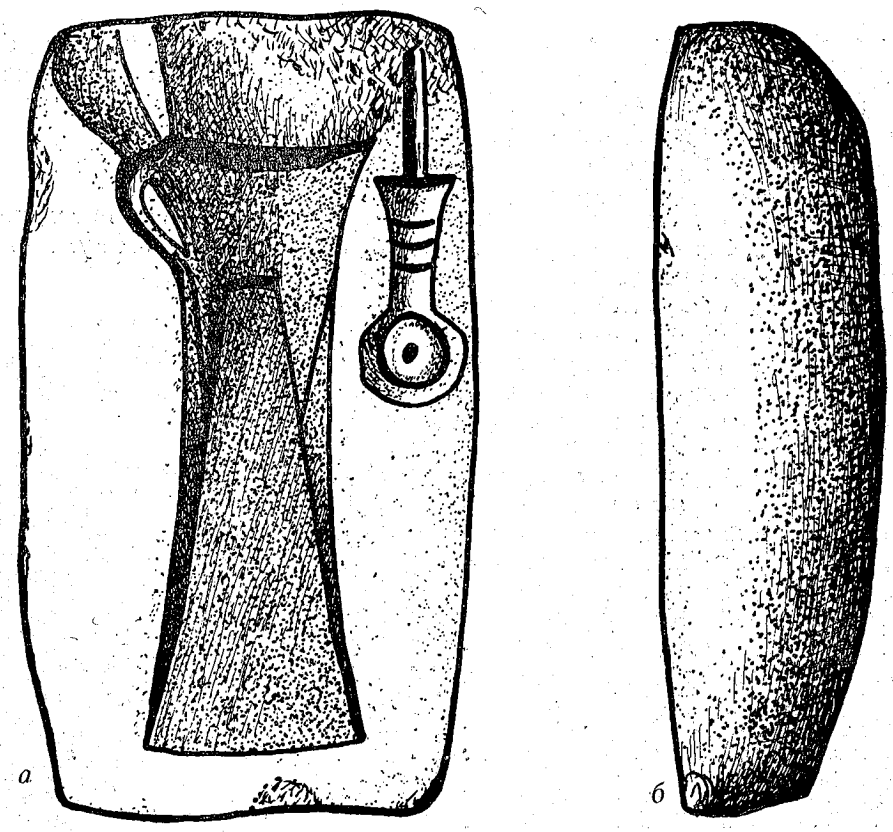

2

● *Обр. 2. Рисунка на каменния калъп от Враца: а) лицева страна; б) надлъжен профил. Fig. 2. Dessin du moule en pierre de Vraca: a) la face; б) profil longitudinal*

лирано явление. В м. Вратцата, където са намерени, има останки от селище от края на бронзовата и началото на желязната епоха.[3]

С. Галатин

На 3 км североизточно от с. Галатин в м. Широко орниче при оран са намерени две кухи бронзови брадви.[4] Първата от тях (обр. 4 *б)* има дълж. 0,105 м, шир. при острието 0,042 м, диам. на втулката 0,03/0,035 м. Тя е с шестоъгълно напречно сечение в средата, елипсовидна втулка с удебелен ръб на устието и едно ухо, което образува надолу към едната страна на острието широк пластичен ръб. Лицевите плоскости на оръдието са арковидно извити, острието е симетрично разширено встрани, почти право, със следи от употреба. Брадвата има грубо патинирана повърхност, на места олющена от хората, които са я намерили. По устройство и фор принадлежи към типа на гореописаните бра ви от Враца (обр. 3 *б*, 4 *а*) и може да бъ датирана също от края на бронзовата епо

Втората брадва от с. Галатин има дъл 0,09 м, шир. при острието 0,04 м, диам. втулката 0,035/0,028 м. Брадвата има ше тоъгълно напречно сечение в средата, ели совидна втулка с леко удебелен ръб на уст ето и малък вертикален израстък върху не получен при отливането (обр. 4 *в*). Лицеви плоскости на оръдието имат правоъгълна фо ма и в горния край са ограничени с хориз тален релефен ръб. Украсени са с по чети вертикални пластични ръба, разположе симетрично и образуващи пет еднакви пра ъгълни полета. Острието на брадвата е д говидно и симетрично разширено със сле от употреба. Има гладко патинирана повър ност. Тази брадва принадлежи към друг т кухи бронзови брадви — без ухо, с правоъгъ ни лицеви плоскости, най-често с реле на украса. Те са широко разпростране у нас и датирани от края на бронзова епоха.[5]

С. Цаконица

На 3 км западно от селото близо до извора Маринчовец е намерена куха бронзова брадва (обр. 5 *а*). Тя има шестоъгълно напречно сечение в средата, елипсовидна втулка с удебелен ръб на устието и симетрично разширено дъговидно острие със следи от употреба. Лицевите плоскости на оръдието имат правоъгълна форма, в горния край са ограничени с хоризонтален релефен ръб. Украсата им се състои от четири вертикални релефни ръба, (доста изтрити от времето), които разделят плоскостта на пет симетрични правоъгълни полета. От двете страни на оръдието е запазен остър вертикален ръб, останал от срещането на двете страни на калъпа още при отливането. Повърхността на брадвата е грубо патинирана и с много шупли в горната част. Размери: дълж. 0,057 м, шир. на острието 0,032 м, диам. на втулката 0,025/0,02 м.

Тази брадва принадлежи към типа на брадвите без ухо с правоъгълни лицеви плоскости. Подобна е на гореописаната брадва от с. Галатин (обр. 4 *в*) и се отнася също към края на бронзовата епоха.

С. Голямо Пещене

На 2 км югоизточно от селото в м. Адърица при оран е намерена куха бронзова брад-

3

● *Обр. 3. Отливки от калъпа от Враца: а) накит; б) куха брадва. Fig. 3. Moulages du moule de Vraca: a) parure; б) hache à douille*

● *Обр 4. Кухи бронзови брадви: а) от Враца; б, в) от с. Галатин. Fig. 4. Haches à douille en bronze: a) de Vraca; b, в) du village Galatin*

4

● *Обр. 5. Кухи бронзови брадви: а) от с. Цаконица; б) от с. Голямо Пещене. Fig. 5. Haches à douille en bronze: а) du village Cakonica; б) du village Goljamo Peštene*

● *Обр. 6. Находки от с. Градешница: а) куха бронзова брадва; б) бронзов сърп. Fig. 6. Trouvailles du village Gradešnica: а) hache en bronze à douille; б) faucille en bronze*

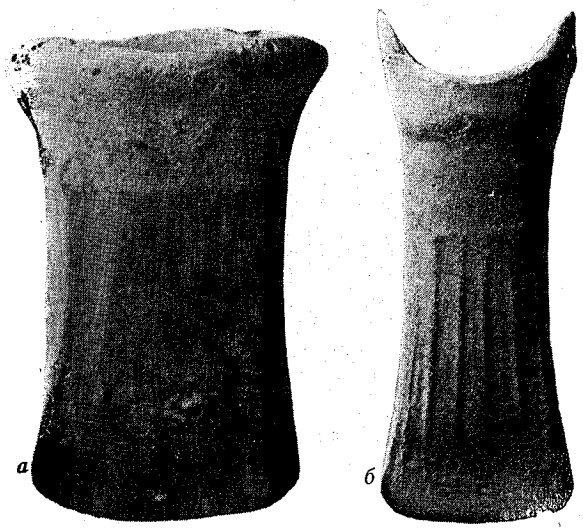

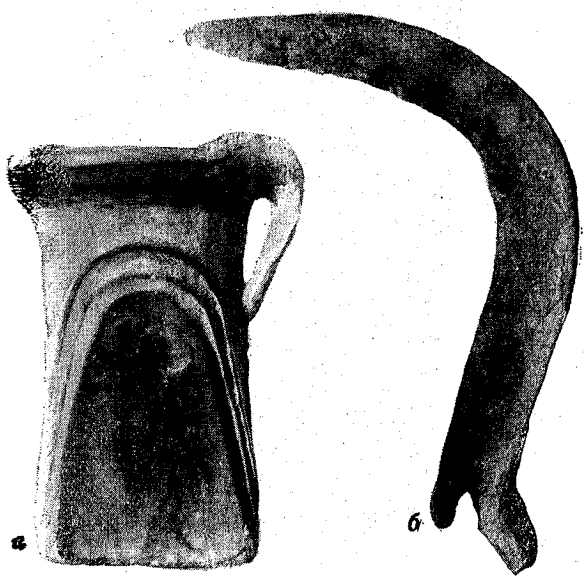

ва (обр. 5 *б*). Размери: дълж. 0,10 м, шир. на острието 0,040 м, диам. на втулката 0,035/0,025 м. Външната повърхност е грубо патинирана. Брадвата има шестоъгълно напречно сечение в средата, елипсовидна втулка с удебелен ръб на устието, симетрично разширено дълговидно острие със следи от употреба. Лицевите плоскости на оръдието имат правоъгълна форма, ограничени в горния край с хоризонтален релефен ръб. Украсата им се състои от шест вертикални релефни ръба, които разделят плоскостта на пет еднакви правоъгълни полета. Характерно за тази брадва е дъговидно изрязаната отгоре втулка с две симетрични триъгълни рогчета. Тази форма на брадвата е съзнателно получена при отливане. Може да се предположи, че рогчетата от двете страни на втулката произлизат типологически от пъпковидните израстъци при другите типове кухи брадви, получени от застинала сплав в улея на калъпа. След осъзнаване на ползата от пъпковидните израстъци, спомагащи за по-доброто закрепване на дръжката, се преминало към съзнателно придаване на необходимата форма на оръдието. По този начин се получил нов тип куха бронзова брадва. Засега брадвата от с. Голямо Пещене е единствен екземпляр в България. Брадви с подобни дъговидни извивки на втулката, но с едно ухо са известни от Румъния[6] и Средното Поднепровие[7] и са датирани от края на бронзовата епоха. Брадвата от с. Голямо Пещене хронологически трябва да следва известните у нас брадви без ухо и с правоъгълни лицеви плоскости.

С. Градешница

На 2 км западно от селото в м. Золата при оран са открити куха бронзова брадва и бронзов сърп. Намират се в сбирките на музея във Враца.

Кухата бронзова брадва има размери: дълж. 0,07 м, шир. при острието 0,036 м, диам. на втулката 0,03/0,025 м. Външната повърхност е гладко патинирана (обр. 6 *а*). Брадвата има шестоъгълно напречно сечение в средата, елипсовидна втулка с удебелен и профилиран ръб на устието. Снабдена е с едно ухо, в горния край масивно удебелено от застинала шуплеста сплав, останала при отливането. По всичко изглежда, че на това място е бил улеят за вливане на разтопен метал в калъпа. От двете страни на оръдието са запазени по един остър вертикален ръб, получен

при срещането на двете половини на калъпа. Лицевите плоскости са арковидно извити отгоре и украсени с двоен арковиден релефен орнамент. Острието е право и незаострено. Изглежда, че брадвата е била само отлята, не е била допълнително приготвена за употреба, не е употребявана и така е достигнала до нас.

Тя принадлежи към първия тип брадви с ухо и арковидна лицева плоскост (обр. 3 *б*, 4 *а*, *б*) и може да бъде датирана също в края на бронзовата епоха. Отличава се с хубава изработка и украса.

Бронзовият сърп от Градешница има размери: дълж. 0,14 м, най-голяма шир. на листа 0,02 м, най-голяма деб. на тилната част 0,006 м. Повърхността е неравно патинирана и върху остието не личат следи от употреба(обр. 6 *б*). Задната част на оръдието е раздвоена и така са получени два нееднакви израстъка. Единият е добре оформен, има заоблен връх и, изглежда, е служел за прикрепване на дръжка. Другият е извит и масивно удебелен, което се е получило, тъй като на това място е бил улеят за наливане разтопена сплав в калъпа. Листът на сърпа е извит така, че едната половина е почти перпендикулярна на другата и образуват от вътрешната страна прав ъгъл. Този тип сърпове са отрязвали направо стеблата, тъй като дърпането е ставало перпендикулярно на предната режеща част на листа. Подобни са сърповете от колективната находка при с. Върбица, Плевенско,[8] и един от Русенско[9], датирани от края на бронзовата епоха.

Известен е и втори вид сърпове от края на бронзовата епоха, при които извивката на листа описва равномерна дъга и образува тъп ъгъл от вътрешната страна.[10] Те наподобяват най-старите сърпове от неолита, изработени от еленов рог (или дърво) и снабдени с кремъчни зъбци.[11] Първият тип сърпове са известни засега само от края на бронзовата епоха. Тези два типа сърпове се запазват по нашите земи до края на халщата, изработвани вече от желязо.[12]

С. Еница

На 2,5 км северно от селото в м. Бекриевец при оран е намерен каменен калъп (обр. 7). Изработен е от слюдесто-песъчлива

а

б

● *Обр. 7. а, б) каменен комбиниран калъп от с. Еница. Fig. 7. а, б) moule combiné en pierre du village Enica*

7

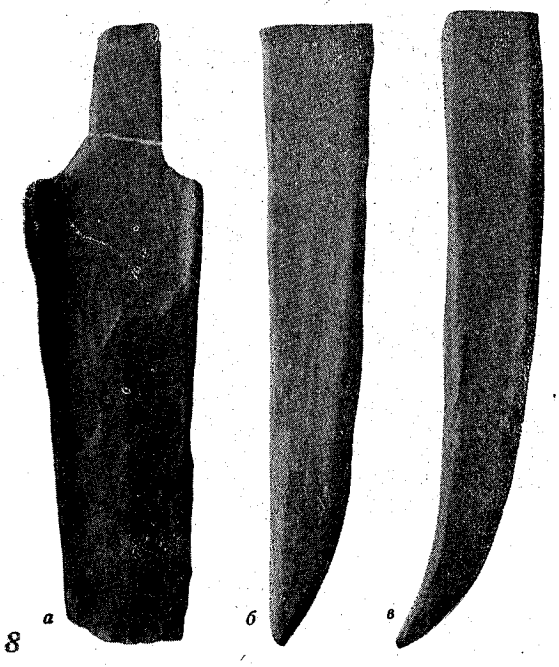

8

● *Обр. 8. а—в) отливки от каменния калъп от с. Еница. Fig. 8. а—в) moulages du moule en pierre du village Enica*

шистовидна скала, има правоъгълна форма и размери: дълж. 0,135 м, шир. в горната част 0,07 м, шир. в долната част 0,05 м, най-голям деб. на тялото 0,025 м (обр. 8). Калъпът е имал по-голяма дължина, но впоследствие е рязан и отчупен в долния по-тесен край, което много добре личи и сега.

На едната страна на калъпа е издълбана негативна форма за отливане на къс меч или кама (обр. 7 *а*). Направената отливка представлява едната симетрична половина на оръжието (обр. 8 *а*) — дълж. 0,13 м, най-голяма шир. на листа 0,035 м, най-голяма деб. 0,004 м. Отливката също показва, че калъпът е пречупен — оръжието няма естествена форма и големина. Все пак от запазената част (горната) личи, че дръжката е къса и излята заедно с листа на оръжието. В основата на дръжката листът е широко сплеснат, от двете страни на плоскостта има по-един вертикален ръб. Надолу лицевата плоскост е разделена симетрично от пластичен вертикален ръб.

На другата страна на калъпа са издълбани негативните форми на два почти еднакви предмета (обр. 7 *б*). Те имат плоско листовидно тяло с по-широка задна част и равномерно стесняващо се към върха, като образува плавна извивка и завършва с острие (обр. 8 *в*). Отливките имат дълж. 0,13 м, най-голяма шир. на листа 0,02 м, деб. 0,003 м. От външната страна на извивката имат по-голяма дебелина и едва забележим изпъкнал ръб, който следва извивката на оръдието (обр. 8 *б*, *в*). Изглежда, след допълнителна обработка чрез коване и изостряне тези предмети са използувани за ножове. Подобни на тях, както и на меча от обратната страна на същия калъп не са ни известни.

С. Фурен

На 3 км северно от селото в м. Школското при оран са намерени двете части на комбиниран калъп (обр. 9). Изработени са от слюдест талкошист и имат правоъгълна форма и почти еднакви размери: дълж. 0,10 м, шир. в горната част 0,052 м, в долната — 0,045 м. Едната част има деб. 0,013 м, другата 0,015 м. Втората е счупена косо през средата от плуга, който е изорал находката (обр. 9 *б*, *г*). На едната страна на тази част на калъпа е издълбана негативна форма на предмет с непозната досега форма (обр. 9 *б*). Отливката наподобява лист, изрязан в задния край като лястовича опашка, по средата минава пластичен заоблен ръб, който при излизането от листа постепенно се разширява (обр. 11 *а*). Размери: дълж. 0,097 м, шир. 0,045 м, деб. на листа 0,004 м, диам. на заобления ръб 0,009 м.

На обратната страна на същата част на калъпа е издълбана негативна форма на правоъгълен плосък предмет (обр. 9 *г*, 10 *а*). Отливката има дълж. 0,093 м, шир. 0,028 м, деб. 0,003 м. По всичко изглежда, че след отливането предметът е претърпявал допълнителна обработка — изостряне и поставяне на дръжка, след което е служел за длето при дървообработване. Длета с подобна форма (обр. 11 *б*), но направени от желязо, са ни познати от халщатската епоха.[13]

Втората част на калъпа на едната страна има съвсем плитко очертана негативна форма на описания по-горе предмет, като облият централен ръб е издълбан в цялата си симетрична половина (обр. 9 *а*). Обратната страна от тази част на калъпа е само добре загладена (обр. 9 *в*).

Разгледаните находки от Враца и Врачанско ни дават възможност да направим някои най-общи изводи за металургията в този край през късния период на бронзовата

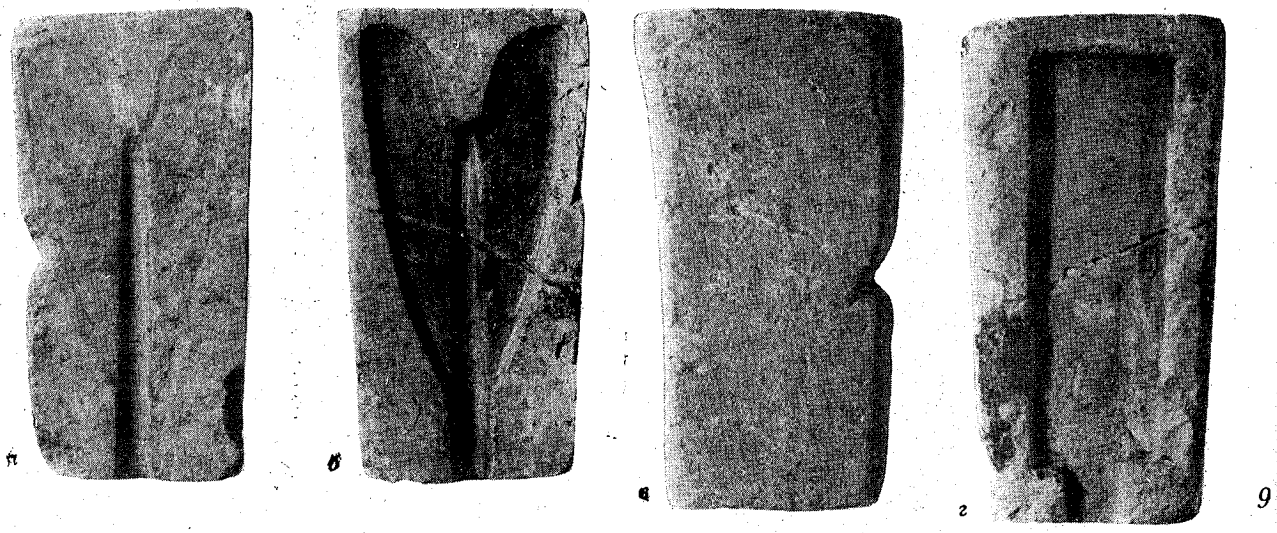

9

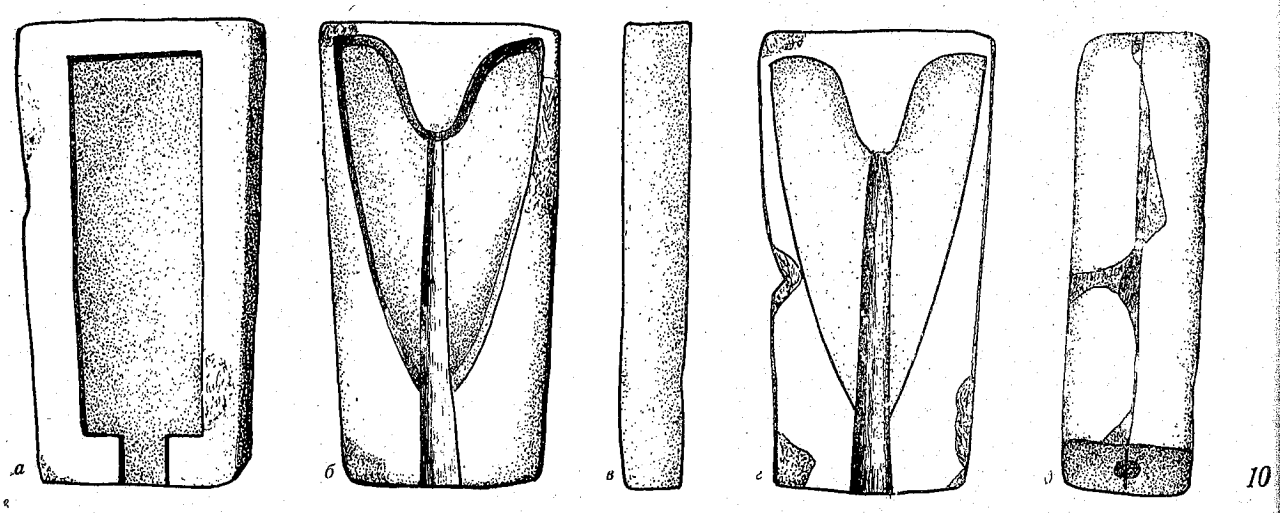

10

● *Обр. 9. а—г) каменен калъп от с. Фурен. Fig. 9. а—г) moule en pierre du village Furen*
● *Обр. 10. а—д) рисунка на страните и надлъжен профил на калъпа от с. Фурен. Fig. 10. а—д) dessin des côtés et profil longitudinal du moule du village Furen*
● *Обр. 11. а, б) отливки от калъпа от с. Фурен. Fig. 11. а, б) moulages du moule du village Furen*

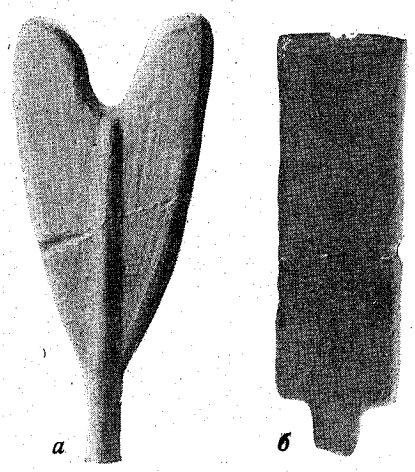

11

епоха. Богатите залежи от медна руда във Врачанската планина — Плакалница и Медна — са привлекли вниманието на човека още в най-дълбока древност. Медните находища са били използувани още през каменно-медната епоха. Благоприятните географски и климатични условия и срещаната почти на повърхността медна руда са допринесли

а развитието на металургия, макар и примитивна в района на днешния гр. Враца. Доказателство за това е и една медна брадва-копач, намерена в стара купчина медна сгурия (шлака) недалеч от стара рудна яма при мина Плакалница. Двете ѝ остриета са изхабени и нащърбени от употреба — копане на руда. Тя е излята първоначално в калъп и след това е дообработена чрез изчукване и оглаждане.[14] Две медни брадви-копачи от същия тип са намерени в района на с. Ребърково, Врачанско.[15] Тези брадви-копачи са характерно оръдие на труда за точно определен период от време, който обхваща втората половина на енеолита и трае до началото на бронзовата епоха.[16] Преди години в района на с. Згориград, разположен между Враца и мина Плакалница, като случайна находка е намерена куха бронзова брадва[17] от последния период на бронзовата епоха. Преди десетина години пак в прохода Вратцата при Враца бе намерен каменен комбиниран калъп за отливане на игла, крив нож и връх за копие.[18] Като прибавим към това описаните по-горе каменен калъп и куха бронзова брадва (обр. 1, 4 *а*), ще видим, че развитието на рудодобива и металургията в района на днешните Враца и мина Плакалница, започнало още през каменномедната епоха, е продължило и през последния период на бронзовата епоха, за което свидетелствуват откритите досега находки.

Калъпите от с. Еница (обр. 7) и Фурен (обр. 9), както и намереният при с. Роман, Врачанско[19], дават още по-ясна представа за развитието на металургията през късния период на бронзовата епоха в района, намиращ се в непосредствена близост до източника на медна руда — днешната мина Плакалница. Бъдещи проучвания на старите рудници и рудни ями в района на Плакалница ще поднесат вероятно нови и интересни данни за развитието на минното дело в този край през каменномедната и бронзовата епоха.

[1] В. Миков. Предистерически селища и находки в България. С., 1933, с. 99, обр. 57; Б. Николов. Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 77, обр. 14; Колективна находка от края на бронзовата епоха от с. Лесура, Врачански окръг. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 48, обр. 1.

[2] М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдаве. — Dacia, IV, 1960, p. 139—159, fig. 10 — 2; I. Andriesescu. Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie. — Dacia, II, 1925, p. 363, fig. III 1—6.

[3] Сведенията дължа на н. с. Румен Катинчаров от АИМ при БАН, който е направил сондажни проучвания в посочената местност.

[4] Б. Николов. Галатин. Враца, 1969, с. 11—15, обр. 8.

[5] Т. Ковачева. Нова колективна находка от бронзовата епоха при с. Върбица, Плевенски окръг. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 54, обр. 3, 4; В. Миков. Цит. съч., с. 98, обр. 56; Б. Николов. Селища и некрополи... с. 69, обр. 1а, с. 70, обр. 2 в.

[6] V. Dumitrescu. Le dépôt de la fin de l'âge du bronze découvert à Tăuteni. — Dacia, V—VI, 1938, p. 226, fig. 1—13.

[7] А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья.—МИА СССР, 64, 1968, с. 28 и сл., обр. 5.

[8] В. Миков. Цит. съч., с. 97, обр. 55.

[9] Р. Попов. Култура и живот на предисторическия човек в България. С., 1930, II. с. 19, обр. 8.

[10] Д. Аладжов. Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. — Археология, XI, 1969, кн. 4, с. 64, обр. 1, 2.

[11] Г. И. Георгиев. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. — В: Сб. Дечев, С., 1958, с. 369—371, обр. 1, 3.

[12] Б. Николов. Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг. — Археология, XII, 1970, кн. 1, с. 53, обр. 3.

[13] Пак там, с. 53, обр. 2.

[14] В. Миков. Към въпроса за медните брадвикопачи от България. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 59—70, обр. 2.

[15] В. Миков. Медни брадви-копачи от България. — В: Сб. Карел Шкорпил, С., 1961, с. 371, обр. 2—7.

[16] В. Миков. Към въпроса за медните брадвикопачи... с. 60.

[17] В. Миков. Предистерически селища и находки в България. С., 1933. с. 100.

[18] Б. Николов. Селища и некрополи... с. 77.

[19] К. и Х. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, с. 107; Р. Попов, Цит. съч., с. 20, обр. 9.

Trouvailles de la fin de l'âge du bronze de la région de Vraca

B. NIKOLOV

(Résumé)

L'article porte sur des intéressantes trouvailles de l'âge du bronze récent recueillies à proximité de la mine de cuivre de Plakalnica et en général de la région de Vraca. Ce sont des moules en pierre, ainsi que des objets fabriqués en bronze. Le moule en pierre de Vraca retient tout particulièrement l'attention. Il a été utilisé à couler des haches à douille en bronze, ainsi qu'une parure d'une forme inconnue jusqu'ici (fig. 1—3). Les moules en pierre du village Enica (fig. 7—8) et du village Furen (fig. 9—11) servaient à couler des objets en bronze d'une forme inconnue jusqu'ici et d'une destination problématique. On a pu ainsi grâce à ces objets obtenir de plus vastes connaissances sur les objets de cette époque qui montrent que les outils étaient très variés. Près de Vraca (fig. 4 *а*), dans les environs des villages Galatin (fig. 4 *б*, *в*), Cakonica, Goljamo Peštene (fig. 5 *а*, *б*) et Gradešnica (fig. 6 *а*), on a découvert des haches à douille en bronze. Ces haches doivent selon l'auteur être classées en trois groupes fondamentaux, à savoir: haches à anneau et à surface latérale arquée (fig. 4 *а*, 6 *а*), haches sans anneau et à surface latérale rectangulaire (fig. 4 *в*, 5 *а*) et haches à douille arquée dans le haut et à ailerons triangulaires disposés symétriquement sur le bord (fig. 5 *б*). Le troisième type provient du second et le suit chronologiquement. La faucille en bronze de Gradešnica (fig. 6 *б*) appartient à un type de faucilles assez répandu à la fin de l'âge du bronze en Bulgarie dont le trait caractéristique est une lame courbée de telle manière qu'elle forme un angle droit à l'intérieur. Elle se distingue de l'autre type de faucilles en bronze de la même époque dont la courbure est arquée et forme un angle obtus à l'intérieur. Ces formes ont subsisté jusqu'à l'époque de Hallstatt, mais les objets étaient déjà fabriqués en fer. L'auteur dégage à la fin des conclusions sur le développement des exploitations minières et de la métallurgie à l'Enéolithique jusqu'á l'âge du bronze récent dans la région de la mine de Plakalnica.

Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско

Е. БАЦОВА, М. КЪНЧЕВ

През последните няколко години в резултат на спасителни разкопки и случайно бяха открити няколко погребения, които са нов принос за изучаване погребалните обичаи на траките в този район през бронзовата и желязната епоха.

I. Могилни погребения край с. Сокол

През пролетта на 1963 г. бяха проведени спасителни разкопки на две надгробни могили, намиращи се на 200 м североизточно от селото. Насипът им беше изчерпан до голяма степен от населението за пръст.

Могила № 1 с размери: диам. при основата 22 м и вис. 1,5 м. Южната ѝ половина беше унищожена и в центъра се забелязваше куп камъни. Разкопките започнаха в северозападната четвъртина на могилата, като насипът се снемаше стратиграфски. Пръстта е песъчлива с жълточервеникав цвят, съвсем рохкава и без никакви примеси. Насипът в сектора беше снет на дълбочина 1,30 м— т. е. почти до основата на могилата. Стана ясно, че могилата е натрупана наведнъж. На дълбочина 0,60 м в средата на сектора се разкри голямо петно обгоряла пръст и опушен фрагмент от глинен съд. Купчината камъни в центъра на могилата заемаше пространство 1,70/1,60 м с вис. 1 м. Камъните са ломени, натрупани един върху друг без ред и без спойка и между тях имаше нападала пръст от насипа. В западния край на купчината се откри остродънна амфора, положена с устието на юг. Тя беше фрагментирана от тежестта на насипа и запълнена с пръст (обр. 1).

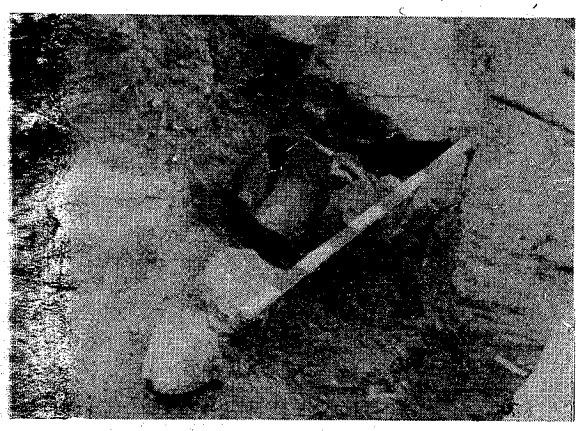

● *Обр. 1. Погребение в могила № 1 край с. Сокол. Fig. 1. Sépulture du tumulus No. 1 près du village Sokol*
● *Обр. 2. Хокерно погребение в надгробната могила източно от с. Ковачево. Fig. 2. Sépulture d'un mort accroupi (Hoker) du tumulus à l'Est du village Kovačevo*

Оказа се, че откритият фрагмент при обгорената пръст е от същата амфора, която е била поставена като символична урна. Други погребения в тази могила не се намериха. Подобни погребения са открити и на други места у нас,[1] които авторите датират от V в. пр. н. е. Погребението в могила № 1 ние отнасяме към същото време.

Могила № 2 се намира на около 70 м южно от първата. В същност насипът ѝ беше почти изчерпан от населението. Слабо личеше периферията на могилата, от което се установява, че и тя е имала диаметър около 22 м. Височината ѝ не можа да се установи. В центъра на могилата личеше също купчина камъни, заемаща пространство 1,70/130 м. При разчистването ѝ се намериха два малки фрагмента от силно патинирана бронзова тел — вероятно от обица или гривна. На около 0,30 м източно от центъра на могилата беше открит човешки скелет в свито положение (хокер), положен на дясната страна с глава на запад. Нямаше следи от оцветяване на скелета и не се откри друг инвентар.

На около 300—400 м от могилата с хокерно погребение се намира праисторическо селище от къснобронзовата епоха, от което произхожда и колективната находка от калъпи за бронзови брадви и върхове на копия.[2] Погребението с хокер можем да отнесем към къснобронзовата епоха. Аналогични на нашето погребение са и погребенията при селата Долно Сахране и Трояново, Старозагорско,[3] които авторите отнасят към края на бронзовата епоха — VIII в. пр. н. е. Както е известно обаче, в последно време хронологическите граници на бронзовата епоха са изместени далеч назад и нейната последна фаза достига до XIII в. пр. н. е.[4]

II. Надгробна могила край с. Ковачево

Намира се в района на рудник „Трояново-2“ и понеже беше застрашена от засипване, през пролетта на 1968 г. се предприеха спасителни разкопки. Могилата има следните размери: диам. при основата 50 м и вис. 4 м. Могилният насип се състои от няколко пласта: най-отдолу жълта глина, примесена с късчета варовик, следва пласт от червена глина, а най-отгоре чернозем. В тази могила се откриха две погребения, извършени чрез полагане на труповете в свито положение, легнали на дясната страна с ръце, опънати надолу покрай тялото (обр. 2). И двата хокера бяха оцветени с червена охра, каквато се намираше и на бучици в пръстта около скелетите. Находки не се намериха. Скелетите се откриха на дълбочина 2 м от повърхността на могилата. Единият се намираше в западната ѝ половина, а другият — на 3 м североизточно от първия. Еднаквата дълбочина и начинът на погребение свидетелстват, че двете погребения са едновременни. Такива погребения са открити и на други места в същия район.[5] На 40—50 м южно от могилата се намират останки от селище,

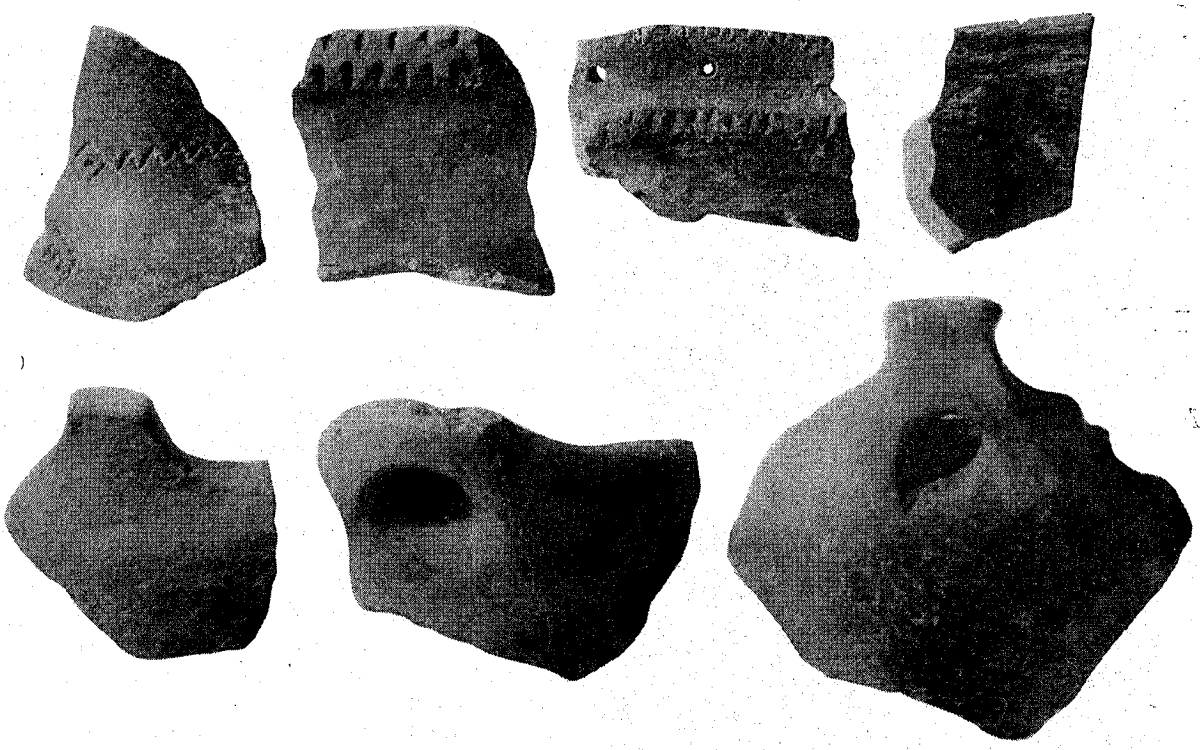

● *Обр. 3. Фрагменти от глинени съдове от праисторическото селище източно от с. Ковачево. Fig. 3. Fragments de vases en argile du site préhistorique à l'Est du village Kovačevo*

● *Обр. 4. а, б) глинени съдове от находката край с. Ковачево. Fig. 4. а, б) vases en argile de la trouvaille près du village Kovačevo*

● *Обр. 5. а—в) глинени съдове от находката край с. Ковачево. Fig. 5. а—в) vases en argile de la trouvaille près du village Kovačevo*

където преобладават материали от къснобронзовата епоха (XIV—XIII в. пр. н. е.) (обр. 3).[6] Към този период се отнасят вероятно и погребенията в надгробната могила източно от с. Ковачево, които са едни от най-ранните могилни погребения, открити досега у нас в Южна България.

III. Гробна находка от с. Ковачево

В съседство с гореспоменатата надгробна могила през 1965 г. са намерени пет глинени съда, които по-късно са предадени в Градския исторически музей в Нова Загора. От сведенията на намерилите ги предполагаме, че тези съдове са били използувани като гробни дарове.

1. Глинен съд с форма на пресечен конус, с разширено устие и ниско столче. В средата на тялото има две езичести дръжки (обр. 4 *а*). Работен е на ръка от недобре пречистена глина. Гладка кафява повърхност. Има следните размери: вис. 0,18 м, диам. на устието

0,265 м, диам. на тялото 0,27, диам. на дъното 0,135 м.

2. Глинен съд с форма на гърне с ниско столче. Снабден с плоска дръжка, която излиза от ръба на устието, издига се над него и завършва при най-изпъкналата част на тялото (обр. 4 *б*). Изработен на грънчарско колело, със сива лъскава повърхност. Има следните размери: вис. 0,18 м, а с дръжката 0,21 м, диам. на устието 0,13 м, диам. на тялото 0,17 м, диам. на дъното 0,085 м.

Аналогични съдове са известни от некрополите при Равна,[7] Варненско, Браничево[8] и Друмево,[9] Шуменско, които са отнесени към V—IV в. пр. н. е.

3. Съдче със сивочерен цвят, силно профилиран навън ръб на устието, къса шийка, сферично тяло и ниско столче. Горната част на тялото е украсена с два врязани околовръстни кръга (обр. 5 *а*). Размери: вис. 0,095 м, диам. на устието 0,079 м, диам. на тялото 0,093 м, диам. на дъното 0,052 м.

4. Съд от добре пречистена глина със сивочерен цвят. Има профилиран навън ръб на устието, къса шия, издуто тяло и ниско столче (обр. 5 *б*). Снабден е с дръжка, която излиза от периферията на устието и се съединява с тялото при основата на шийката. Украсен е с два концентрични кръга в горната част на тялото. Работен е на грънчарско колело. Размери: вис. 0,185 м, диам. на устието 0,195 м, диам. на тялото 0,184 м, диам. на дъното 0,085 м.

5. Съд с тъмносив цвят и почти цилиндрично тяло. Горната му част е отчупена. Има високо кухо дъно. Долната част на тялото е украсена с пет врязани концентрични кръга (обр. 5 *в*). Запазена височина 0,168 м, диам. на тялото 0,079 м, диам. на дъното 0,052 м.

От направените сравнения с материалите от некрополите във Варненско и Шуменско находката от с. Ковачево може да се датира към края на V и началото на IV в. пр. н. е.

IV. Гробна находка от с. Младово

През лятото на 1965 г. при реголване в м. Дивилии, на 2 км северозападно от с. Младово е била разрушена малка надгробна могила от некропола на ранноантично селище. Открити са били няколко съда гръцка керамика — част от гробен инвентар.[10]

1. Червенофигурен камбановиден кратер, покрит отвън и отвътре с черен лъскав фирнис. Кратерът от Младово е един от малкото съдове от този тип, намерени в България, така добре запазен.[11] Има следните размери: вис. 0,34 м, диам. на устието 0,375 м, диам. на тялото 0,26 м, диам. на дъното

б *а* *б*

● *Обр. 6. Глинен камбановиден кратер от находката край с. Младово: а) лицева страна; б) обратна страна. Fig. 6. Cratère en argile en forme de cloche de la trouvaille près du village Mladovo: а) face; б) envers*

а *б*

7

● *Обр. 7. а, б) глинени съдчета от находката край с. Младово. Fig. 7. а, б) petits vases en argile de la trouvaille près du village Mladovo*
● *Обр. 8. а—в) части от бронзова хидрия от с. Новоселец. Fig. 8. а—в) fragments d'une hydrie en bronze du village Novoselec*

0,178 м. Снабден е с две наклонени малко извити нагоре дръжки, в основата украсени с яйцевиден орнамент. Дъното му е сложно профилирано. Под външния ръб на устието се извива околовръст наляво лавров венец. Лицевата страна на кратера е заета от бакхическа сцена — танц на менади със сатири (обр. 6 *а*). В центъра е изобразена менада, облечена в безръкавен хитон, седнала с обърната наляво глава. Плътта ѝ е предадена чрез бяла боя. Дрехата ѝ е пристегната с колан. На гърдите и полите има бродерия. Гънките са предадени чрез тънки чернофирнисови линии. Косата е привързана с панделка на кок. На главата има венец, а на шията огърлица. С лявата ръка държи тимп, а с дясната посяга да го удари. Пред нея е изобразена танцуваща двойка менада и сатир. Последният е вдигнал дясната си ръка, а с лявата е прегърнал менадата за танц. Двамата се гледат. Зад седналата менада е изобразен сатир, който с дясна ръка прикрепя кока ѝ, а лявата е подпряна на коляното на левия му крак, който е стъпил на по-високо. С пръстите на крака си докосва захвърлен рог на изобилието. Зад него се намира танцуваща менада с вдигнати нагоре от лактите ръце. Всички менади са облечени в еднакви хитони, на ушите имат обеци. Сатирите са представени голи, с кон-

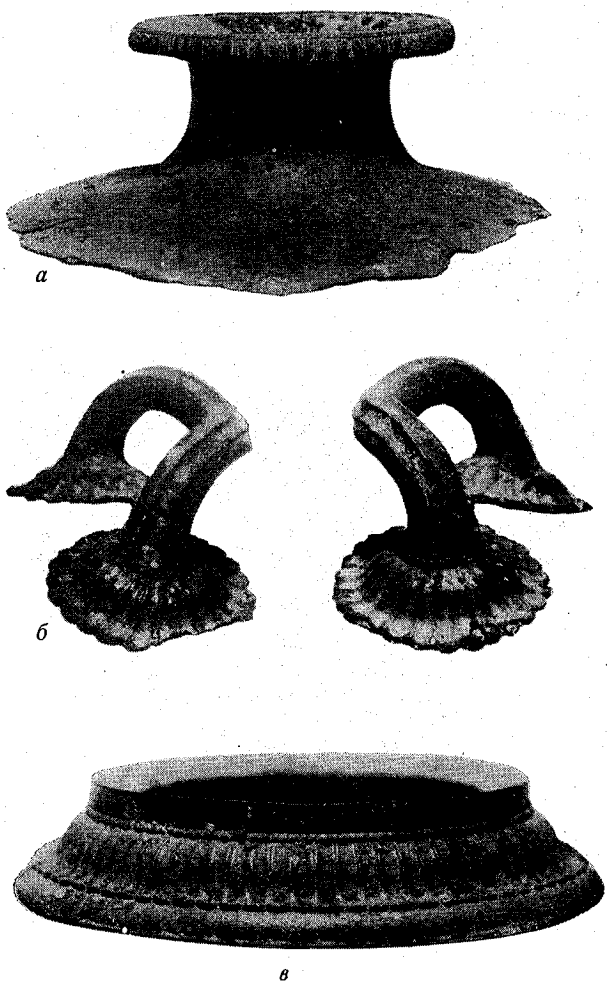

а *б* *в*

8

9

● *Обр. 9. Дръжка от бронзова хидрия от с. Новоселец. Fig. 9. Anse d'une hydrie en bronze du village Novoselec*

ски опашки, с буйни къдрави коси, а на главите имат лаврови венци. Над главите на танцуващите двойки са изобразени увиснали гроздове.

На задната страна на съда са изобразени три загърнати в мантии фигури (обр. 6 *б*). Средният младеж е обърнат надясно, а другите двама са обърнати към него и с протегната ръка му поднасят дарове. С тънки ивици от черен фирнис са предадени гънките на мантиите на ефебите. Тези фигури са рисувани грубо. Слабо са загатнати чертите на лицето, а косата е предадена като обща маса. Липсва художественото майсторство, с което са представени образите на лицевата страна. С подобни изображения на обратната страна са повечето от кратерите, намерени у нас.[12]

Под сцените, околовръст на целия кратер, има меандровиден орнамент, прекъсван след всяка четвърта навивка с правоъгълник, в който има четири червени квадратчета с по една черна точка в средата.

8

Камбановидният кратер от с. Младово принадлежи към атическите кратери и може да се отнесе към втората половина на IV в. пр. н. е.

2. Чашка от добре пречистена глина, покрита с черен фирнис (обр. 7 *а*). Тялото е с форма на сплескана сфера — има къса шийка, силно профилиран навън ръб на устието и ниско столче. Снабдена е с плоска дръжка, която излиза от ръба на устието и завършва при най-изпъкналата част на тялото. Размери: вис. 0,077 м, диам. на устието 0,081 м., диам. на тялото 0,082 м, диам. на дъното 0,06 м.

3. Чашка от добре пречистена сива глина, наподобяваща първата (обр. 7 *б*). Дръжката ѝ обаче се издига малко над устието. Има следните размери: вис. 0,098 м, диам. на устието 0,082 м, диам. на тялото 0,093 м, диам. на дъното 0,05 м.

V. Гробна находка от с. Новоселец

През 1966 г. при прокопаване на напоителен канал, на 1 км южно от с. Новоселец била разрушена малка надгробна могила. Част от гробния инвентар във фрагментирано състояние беше предаден в музея на гр. Нова Загора.

1. Бронзова хидрия (фрагмент) със запазени: устие с шийката и част от тялото, дръжки и столче (обр. 8 *а—в*). Устието на хидрията е украсено със зрънчест и яйцевиден орнамент. Дръжките са канелирани, а в основата си завършват със зрънчест орнамент и розетка, чрез която са били прикрепени към тялото. Вертикалната дръжка започва от шийката и завършва върху раменете. В долната ѝ част е изобразена фигура на сирена с разперени крила. Краката на сирената стъпват върху палмета, обърната надолу, украсена с ластари, които завършват странично спираловидно и опират до крилата на сирената. С осем вертикално разположени реда зрънчест орнамент са изобразени ноктите ѝ, с които е стъпила на подставката, служеща за основа на палметата. При това изображението на сирената е предадено с голямо майсторство (обр. 9). Столчето на хидрията в горната си част е украсено със зрънчест орнамент, от който вертикално се спускат листовидни орнаменти. Запазените части от хидрията имат следните размери: диам. на устието 0,125 м, а заедно с външния ръб 0,165 м, диам. на столчето 0,145 м, вис. на

столчето 0,027 м, странични дръжки — дълж. 0,125 м, вертикална дръжка — 0,185 м.

Подобни хидрии са намерени в Несебър,[13] Дуванли,[14] Николаево,[15] Варна[16] и другаде. Най-близка аналогия обаче хидрията от с. Новоселец има с тази от с. Николаево, Старозагорско. Може да се датира към края на V в. пр. н. е.

2. Червенофигурен кратер — фрагментиран (обр. 10). Запазено е столчето с част от тялото, покрити с черен фирнис, който е силно олющен. Диаметърът на столчето е 0,145 м. На втори фрагмент е запазена част от тялото с една от дръжките на кратера. В основата на дръжката има украса от яйцевиден орнамент. Под дръжката личи нарисувана палмета, завършваща от двете страни с меандър. Подобни украси имат кратерите от Созопол[17] и Несебър.[18] На друг фрагмент от кратера личи пояс от меандровиден орнамент, който се прекъсва след всяка трета навивка от правоъгълник, запълнен с черен фирнис така, че образува в центъра кръстовиден орнамент със светлочервен цвят, в центъра на който има кръстче от черен фирнис. Над този пояс от меандровиден орнамент се забелязват полите на мантиите на двама ефеби, оцветени

10

● *Обр. 10. Фрагменти от глинен кратер от с. Новоселец. Fig. 10. Fragments d'un cratère en argile du village Novoselec*

в жълточервеникав цвят — характерна украса на обратната страна на камбановидните кратери. На малък фрагмент от устието под ръба се забелязва изображение на лавров венец.

Въз основа на аналогията с откритите другаде у нас подобни кратери този от с. Новоселец може да се датира към IV в. пр. н. е.

Новооткритите тракийски погребения в Новозагорско хвърлят нова светлина върху живота и погребалните обичаи на траките в тази част на страната ни.

[1] Хр. Буюклиев. Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 61—65; Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 205—208 и цит. там. лит.

[2] Н. Койчев. Колективна находка на калъпи за бронзови брадвички и върхове на бронзови копия в землището на с. Сокол, Новозагорска околия. — ИАИ, XVII, 1950, с. 218—221.

[3] Хр. Буюклиев. Цит. съч., с. 64 и сл.; Л. Гетов, Цит. съч., с. 211 и сл.

[4] Д. П. Димитров, Троя VII в 2 и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 1—15; М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, X, 1968, кн. 4; Н. Я. Мерперт. О связах Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА АН СССР, 1965, 105.

[5] Хр. Буюклиев. Цит. съч., с. 64 и сл.

[6] В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, обр. 94 f, 95 d, 96 b, d 119 e-g.

[7] М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, табл. X, 6, табл. XIV, 1, табл. XV, 1.

[8] Цв. Дремсизова. Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско). — ИАИ, XXV, 1962, обр. 1.

[9] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско. — Археология, VII, 1965, кн. 4, обр. 3_1, обр. 16.

[10] Находката от с. Младово е прибрана от директора на училището Петко Арабов и предадена в музея.

[11] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932—1933 год. — ИАИ, XI, 1937, обр. 131, 132; Д. Цончев. Антична могилна гробница при с. Сърневец. — ИАИ, XIV, 1940/42, обр. 129—131; Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. — РП, II, 1948, с. 32, обр. 29 и 31; М. Бакалова-Делийска. Керамични находки от Западното черноморие. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 257—259, обр. 9, 12; Г. Тончева. Нови находки от старогръцкия некропол на Одесос. — ИАИ, XXVII, 1964, обр. 2 в,г; Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, табл. 89, обр. 359.

[12] Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. — РП, II, 1948, обр. 31.

[13] Ж. Чимбулева. Две бронзови хидрии от Несебър. — Археология, IV, 1962, кн. 3, обр. 1.

[14] Б. Дякович. Антична гробница в „Кукова могила" при с. Дуванлий, Пловдивско. — ИАИ, III, 1925, обр. 15, 16, 17; Ив. Велков. Могилни гробни находки от Дуванлий. — ИАИ, VI, 1930/31, обр.7.

[15] Н. Койчев. Материали от гробни находки в Новозагорско. — ИАИ, XIX, 1955, с. 55, обр. 5.

[16] К. Шкорпил. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. — ИАИ, VI, 1930/31, обр. 51.

[17] Т. Иванов. Цит. съч., с. 32, обр. 30.

[18] М. Бакалова-Делийска. Цит. съч., с. 257, обр. 9.

Sépultures thraces nouvellement découvertes dans la région de Nova Zagora

E. BACOVA, M. KANČEV

(Résumé)

Des sépultures thraces et des trouvailles funéraires découvertes au cours de ces dernières années dans la région de Nova Zagora font l'objet de cette publication.

Deux tombes tumulaires situées près du village Sokol ont été examinées. L'une d'entre elles contenait une sépulture du Ve s. av. n. è. et la seconde une sépulture-hoker non colorée sans inventaire funéraire qui remonte à la fin de l'âge du bronze.

Dans la zone de la mine „Trojanovo — 2" près du village Kovačevo un tumulus a été mise au jour avec deux sépultures-hoker colorées à l'ocre rouge. Des trouvailles funéraires manquent. Ces sépultures sont datées du XIVe—XIIIe s. av. n. è.

On a recueilli également dans cette zone cinq vases en argile que l'on doit attribuer au Ve—IVe s. av. n. è.

Dans un petit tumulus près du village Mladovo un inventaire funéraire a été découvert que contenait: un cratère en forme de cloche à figures rouges, une coupe recouverte d'un vernis noir et une autre coupe de couleur grise. Ces objets remontent au IVe s. av. n. è.

La trouvaille du village Novoselec consiste en un inventaire funéraire du IVe s. av. n. è. Les pièces sont fragmentées: ce sont une hydrie en bronze et un cratère à figures rouges.

Северната порта на Хисарската крепост

КОНСТАНТИН МАДЖАРОВ

Във връзка с по-нататъшната консервация и укрепване на северните стени на Хисарската крепост от Националния институт за паметниците на културата Археологическият музей в гр. Хисар организира през 1971 г. археологически разкопки и разчистване на северната порта, която бе проучена изцяло (обр. 1). С това се приключва проучването на укрепителната система на античния град от север. В този сектор се установи типичната за онова време тройна отбранителна линия: ров, външна крепостна стена (протейхизма) и вътрешна крепостна стена (обр. 2).

За първи път северната порта става известна на Д. Цончев през 1935 г., който чрез малък сондаж успява само да определи нейното място в общата укрепителна система на града.[2] Тя се намира точно срещу южната порта и отстои на 273 м източно от северозападния ъгъл на крепостта и на 207 м западно от североизточния. За разлика от южната порта „Камилите" северната порта има по-просто устройство. Както източната и западната, тя има един голям засводен отвор, широк 4,20 м (обр. 3). Запазена е на височина до 1,60 м. Основите ѝ са дълбоки 1,80 м и са изградени от камък на хоросанов разтвор, примесен с късчета от трошени тухли.[3] Цокълът на портата е изграден с големи обработени гранитни и сиенитни блокове, свързани с червен хоросан. Някои от тях са вторично употребени. Тук е налице тенденция на редуване на широки с тесни блокове. Над цокъла започва смесената зидария с пояси от четири реда тухли. Запазен е само първият тухлен пояс.

От проучванията се вижда, че портата и съседната ѝ крепостна стълба № 12 (обр. 4) са претърпели разрушение, след което са били преправени наново. Това личи от двете нива, които бяха открити в самия вход на портата (обр. 5) и от поправките на стълбището и куртината. Подът на първоначално построената порта е покрит с големи гранитни и мраморни блокове, а прагът ѝ се състои от два сиенитни блока. Някои от тези блокове са вторично употребени. Един

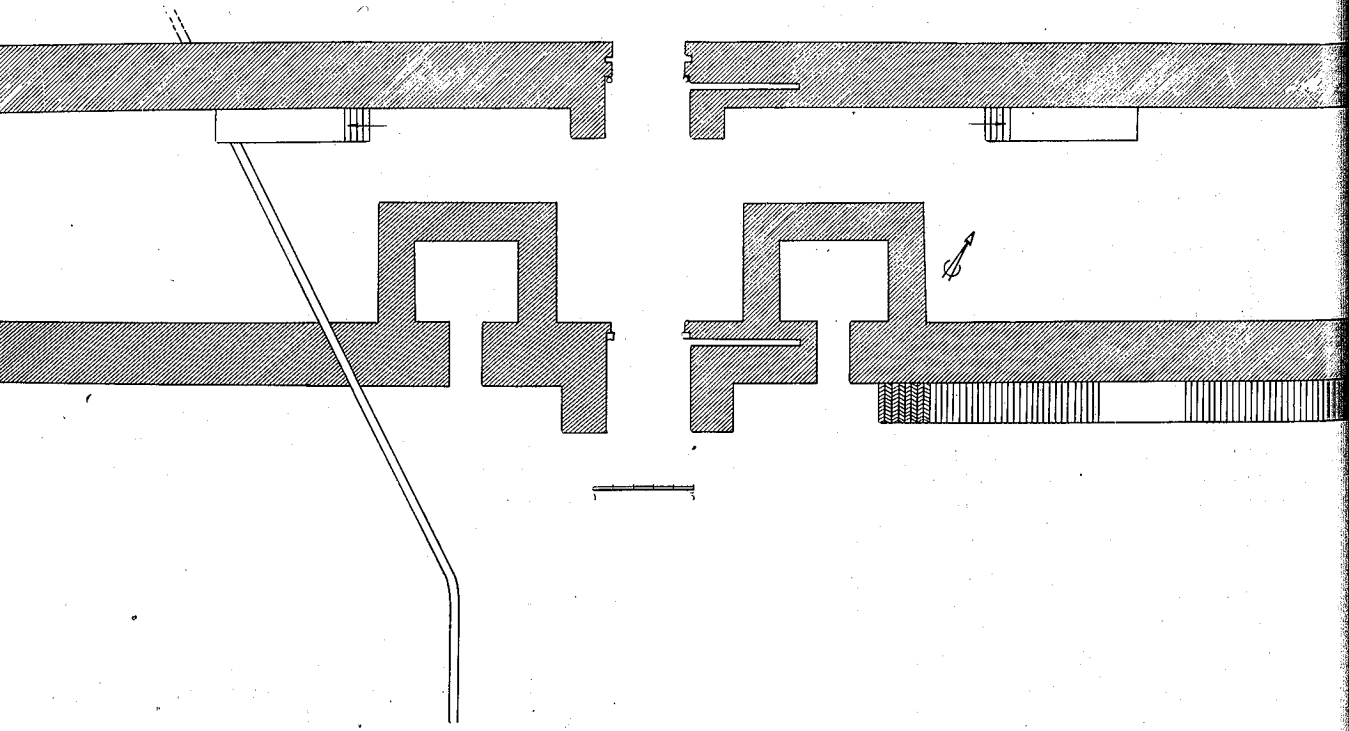

● *Обр. 1. План на северната порта. Fig. 1. Plan de la porte Nord*

от тях първоначално е служел за винарник. Двукрилата врата е била монтирана зад два зъбеца. В ъглите, образувани от тези зъбци и страниците, върху два сиенитни блока се намират двете квадратни по форма гнезда, в които са стояли отвесните оси на двете крила на вратата. Те са с размери: 0,30/0,30 м и дълбочина 0,10 м. След затваряне двете крила на вратата са били подпирани с дървена греда, която се прибирала в специална дупка (легло) в дебелината на крепостната стена с размери: 0,30/0,30 м и дълбочина 5,50 м. От пода на портата е на височина 1,20 м.

Портата е била фланкирана от две четириъгълни кули, издадени навън от куртината, както всички кули на Хисарската крепост.[4] Те отстоят на 2,5 м встрани от вратата. Външните им размери са 9/6 м и дебелина на зида 1,8 м. Входовете им са широки по 1,60 м. Външните им ъгли и страниците на входовете са иззидани изцяло от тухли. Вследствие разрушаването на портата върху първоначалния й под се е получило едно натрупване на хоросанови отломки, парчета тухли, камъни, дървесна пепел и въглени от изгарянето на дървената конструкция на вратата. Целият терен около портата е бил повдигнат с около 0,60 м. При възстановяването върху повдигнатия терен над стария праг бил изграден нов (обор. 6). Той се състои от 5 сиенитни блока. В двата ъгъла има по една кръгла дупка (лагер) с диаметър 0,17 м и дълбочина 0,12 м. В тях са се въртели отвесните оси на двете крила на новопостроената врата. Видно е, че както първоначалната, така и втората врата е била двукрила и единична. В това отношение становището на Д. Цончев, че портите на Хисарската крепост са имали двойни врати, се опроверга.[5]

Новото ниво на портата не е било настлано с камъни, а оформено с трамбована пръст.

Близкото стълбище, пострадало при разрушаването на портата, е било възстановено чрез надзиждане.

В първоначалния й вид дължината на двете рамена на стълбата с площадката е била 21,20 м с ниша в средата, широка 4 м. Стъпалата са широки 0,30 м и високи 0,30 м. Ако приемем, че връхната площадка е дълга 2 м, то двете рамена на стълбата са имали по 33 стъпала или куртината без парапета и зъберите е била висока в този сектор 9,90 м. Ако към тази височина прибавим

0,60 м парапет и 1 м високи зъбери, каквито са тези на цариградските Теодосиеви стени[6] и Солунската крепост[7], ще получим общата височина на крепостната стена — 11,50 м. Общо взето, височината на Хисарската крепост варира между 11 и 12 м без тази при самите порти, която е достигала 15 м.

Портата на външната крепостна стена (протейхизмата), която е била построена покъсно, се намира точно срещу портата на вътрешната крепостна стена (обр. 7). Разстоянието между двете крепостни стени е 10,5 м. По своите размери тя не се различава от вътрешната порта. Външната порта, както и цялата протейхизма е без фундамент, поставена направо върху песъчливия терен. Цокълът ѝ е оформен с по-едри, с гладко лице камъни, а вътре е блокаж от по-дребни камъни и хоросан, примесен с късчета от трошени тухли. Над цокъла започва смесената зидария с пояси от четири реда тухли.

Затварянето на външната порта се е осъществявало посредством две врати: външна, спускаща се (катаракта), и вътрешна двукрила, която се е запъвала след затварянето с дървен лост (обр. 8), както вътрешната порта. Жлебовете, в които се е движела катарактата, са широки 0,30 м и дълбоки 0,20 м в тухлена зидария. Разстоянието между двете врати е 0,70 м. Прагът на вътрешната врата е направен, както този на вътрешната порта. Вътрешната порта също е била разрушавана и преправяна, без да е бил поставян нов праг. По начина на затварянето портата има аналогии с южната порта на Августа Траяна, където портата на протейхизмата е била затваряна с катаракта,

● *Обр. 2. Двете крепостни стени от север с рова. Fig. 2. Les deux murs d'enceinte du côté nord avec le fossé*

● *Обр. 3. Северната порта на вътрешната крепостна стена. Fig. 3. La porte Nord du mur intérieur de la forteresse*

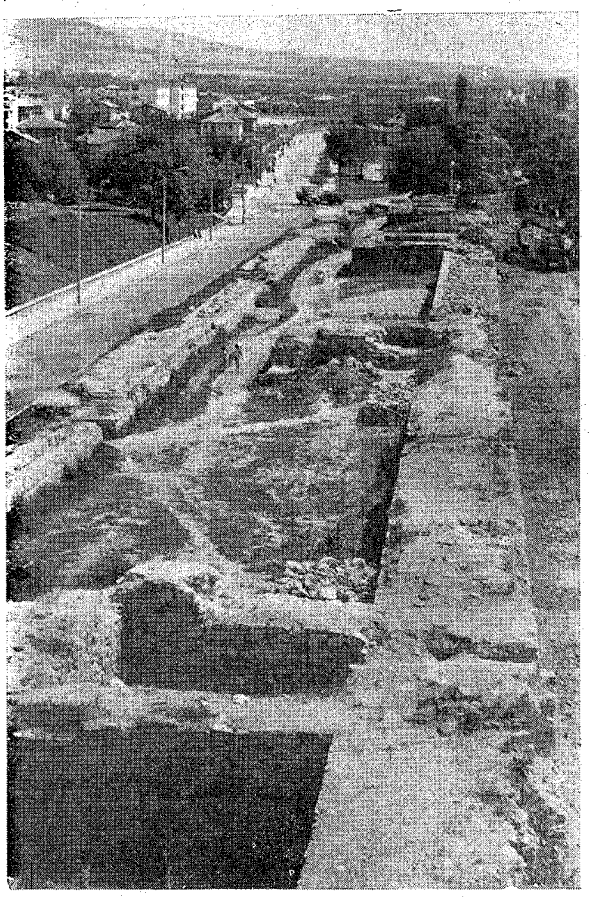

2

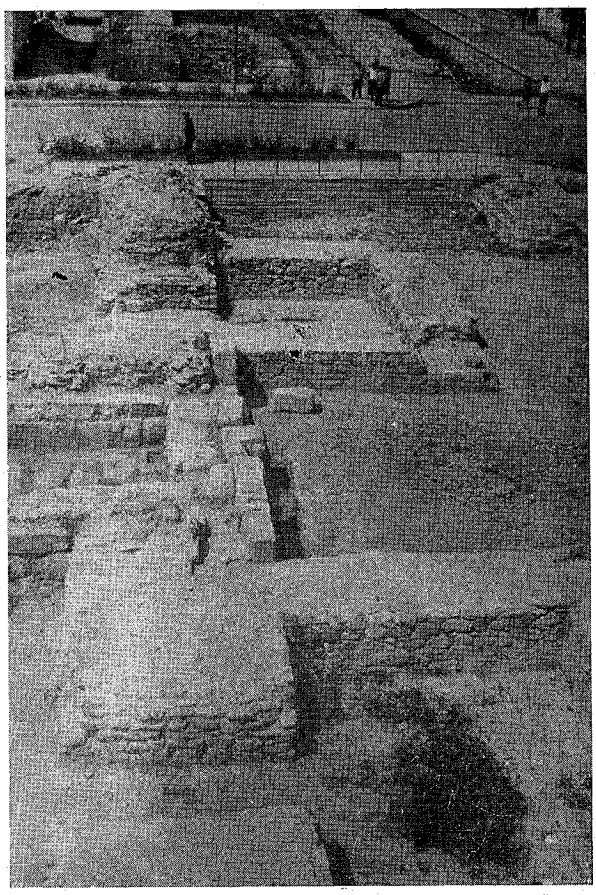

но тя е била единична.[8] Протейхизмата не е имала кули.

Изкачването на върхната платформа на протейхизмата се е осигурявало чрез еднораменни крепостни стълби, органически свързани с куртината. За по-бързо заемане позиция за отбрана в двете страни на портата са били иззидани две еднораменни стълби. Те са дълги при основата по 7,60 м. Стъпалата им са каменни и са широки и високи по 0,30 м. Двете стълби дават възможност да се определи височината на протейхизмата около портата, която е била 6 м без парапета и зъберите, а с тях около 7,5 м.

На 12,5 м западно от вътрешната порта при разчистване на крепостната стена се откри мястото, където античният водопровод е пресичал крепостния зид на града (обр. 9). Той е събирал водите си от южните склонове на средногорския връх Кара-Сиврия (1025 м) северно от град Хисар.[9]

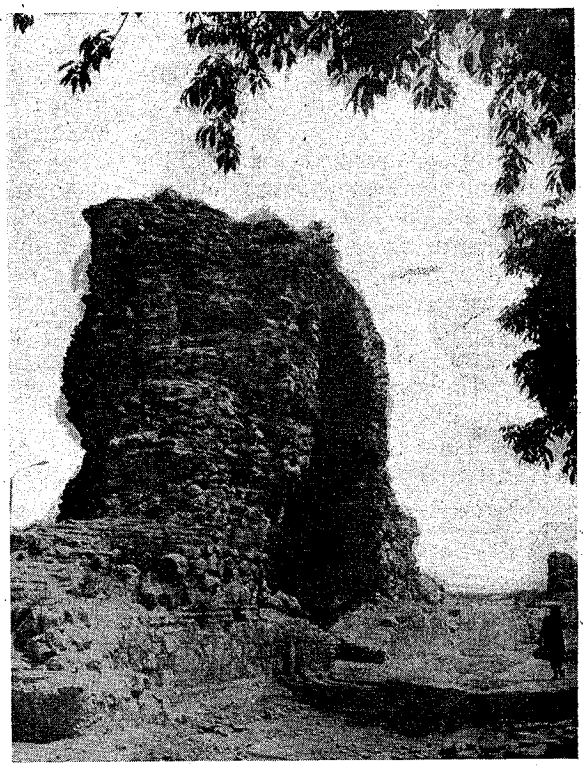

4

• *Обр. 4. Двураменна стълба № 12 на северната крепостна стена. Fig. 4. Escalier à double rampe (No. 12) du mur nord de la forteresse*

• *Обр. 5. Двата пода на северната порта. Fig. 5. Les deux revêtements en pierre de la porte Nord*

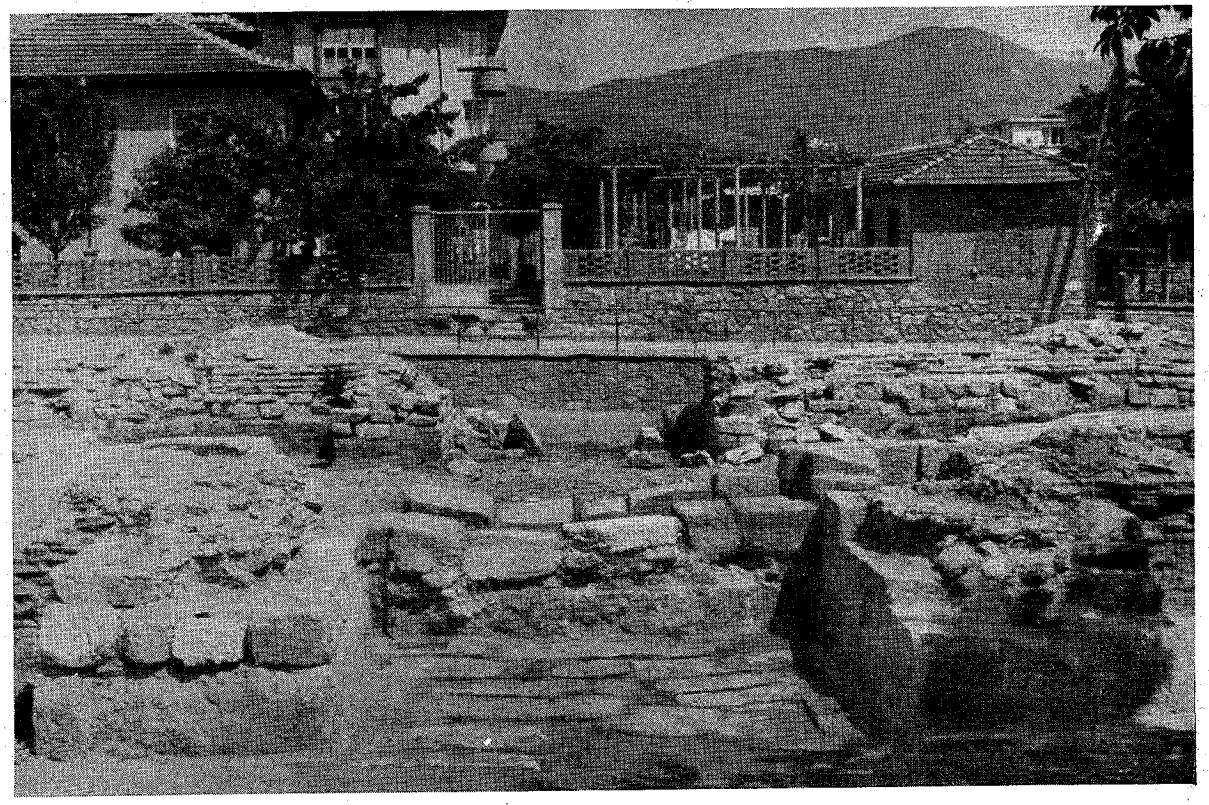

5

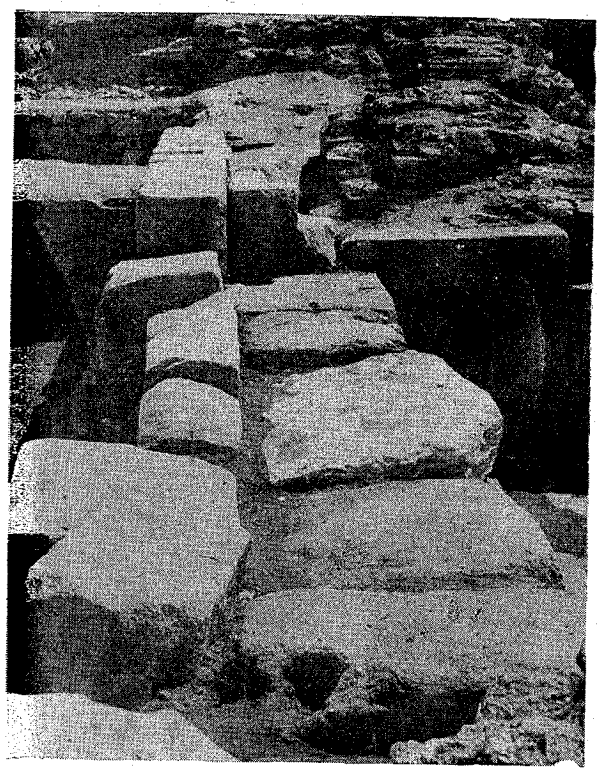

Водата е била събирана от няколко извора и чрез глинени водопроводи привеждана в общия зидан водопровод, дълъг 3,5 км. Къде точно се е намирал водоразпределителният резервоар, засега не се знае. След влизането си в града водопроводът се отправя на юг успоредно на cardo maximus под колонадите на постройките западно от главната улица. Водопроводът има два вида покритие. Първият е приложен до влизането му в града. Той е покрит с големи плочести камъни, а върху тях дебела около 0,05 м червена глинена замазка, която предпазвала просмукването на дъждовни води (обр. 10). Стените са изградени от ломени камъни, споени с хоросан, примесен с късчета от трошени тухли. Отвътре са измазани с розова мазилка, дебела 0,02 м. Дъното му е плоско, покрито с тухли. Така са били устроени водопроводите на Филипопол,[10] Нове,[11] Одесос,[12] Августа Траяна[13] и др.

● *Обр. 6. Вторият праг на северната порта. Fig. 6. Le second seuil de la porte Nord*
● *Обр. 7. Портата на външната крепостна стена (протейхизмата). Fig. 7. La porte du mur d'enceinte extérieur (protéichisme)*

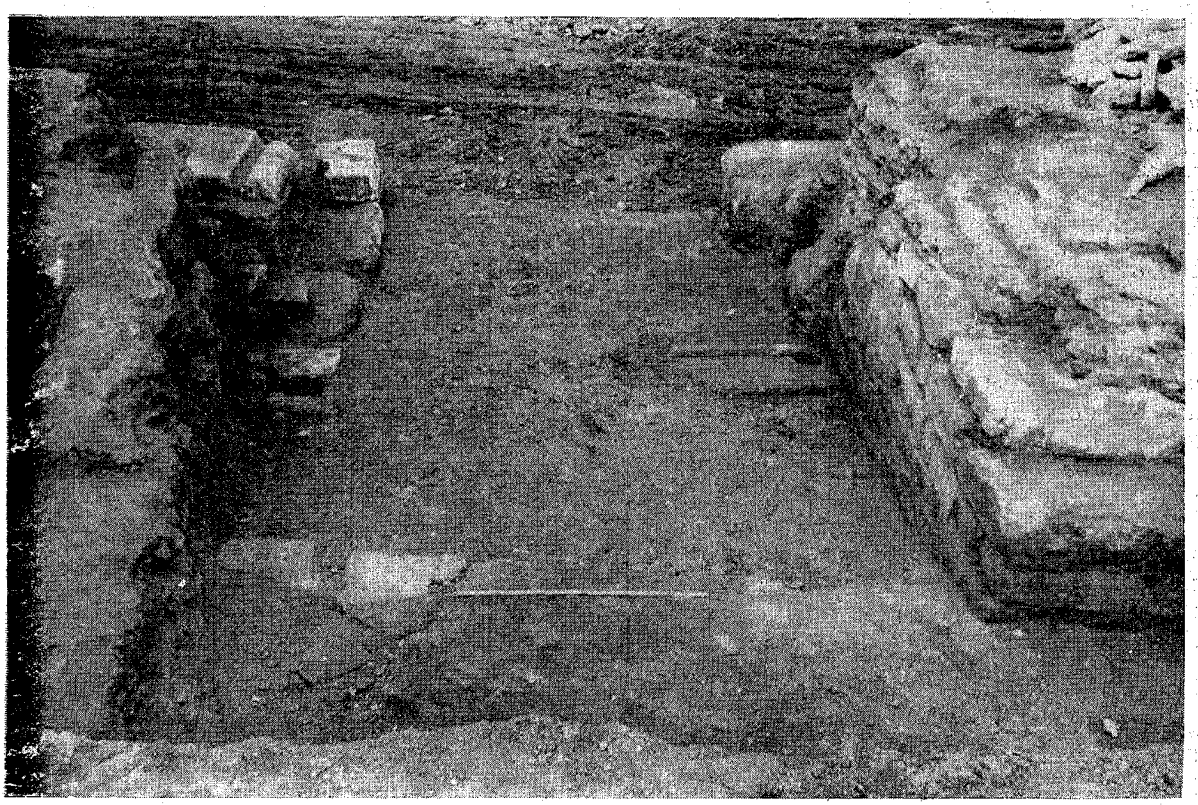

8

● *Обр. 8. Жлебът на катарактата и прагът на двукрилата врата на външната порта. Fig. 8. La rainure de la cataracte et le seuil de la porte à deux battants de la porte extérieure*

● *Обр. 9. Преминаването на зидания водопровод през северната крепостна стена. Fig. 9. Passage de la conduite d'eau en briques à travers le mur d'enceinte nord*

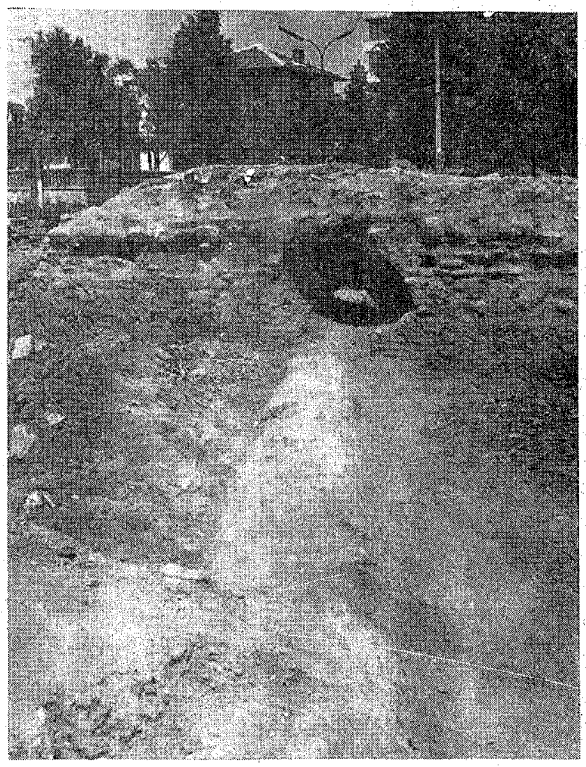

9

При втория начин покритието е изпълнено от цилиндричен тухлен свод с размери на тухлите 32/32/4 см (обр. 11). Този начин е приложен главно около северната порта след влизането на водопровода в града и е дълъг 22 м. Водопроводът има плоско дъно, настлано с тухли. Размерите му са: долна шир. 0,30 м, горна шир. 0,40 м, дълб. 0,40 м.

Преминаването на зидания водопровод през вътрешната северна крепостна стена е било осъществено чрез зидана засводена галерия, поместена в куртината, която от външната страна е била затворена до покритието на водопровода. Галерията е висока 1,20 м от дъното на водопровода и широка 0,75 м. Сводът ѝ е изграден от тухла и половина с размер на тухлите 32/32/3,5 см.

Външната крепостна стена, която е строена по-късно, е стъпила върху самия водопровод. Ние считаме, че покритието на во-

допровода в района около северната порта с масивен свод се е наложило от обстоятелството, че този сектор е силно уязвим. Около портите обикновено се водят ожесточени боеве и там противникът извършва най-бързо пробиви. Независимо от това сводестото покритие е било разбито на няколко места вероятно при нападение и след това преправяно. При преправката разрушените части са били покрити с плочести камъни, измазани с червена глина.

За отбелязване е, че във всички сектори, в които досега е проучен, водопроводът е двоен. Върху източния страничен зид е поместен по-малък водопровод. Стените му са направени, както на големия, с ломени камъни и хоросан, примесен с трошени тухли. Различава се от големия по това, че напречното сечение на вътрешния отвор е U-образно. Има ширина 0,21 м и дълбочина 0,28 м. Покрит е с големи тухли с размери: 58/41/3,5 см, споени с червен хоросан. Вътрешността е измазана с розова мазилка. Такава форма е имал зиданият водопровод на Филипопол[15] и Нове[16].

При пресичането на крепостния зид малкият водопровод е преустроен в глинен тръбопровод, поместен в източната стена на големия зидан водопровод. Дължината на тръбите е 0,48 м с вътрешен диаметър 0,12 м. Отгоре са били покрити с тухли, свързани с червен хоросан. Такова е устройството му само в района около северната порта. Отправяйки се на юг в града, той отново преминава в зидан водопровод. Вероятно малкият водопровод е бил изграден допълнително при повреждане на големия. Този въпрос ще се изясни напълно при разкриването и проучването на водоразпределителния резервоар.

Големия водопровод отнасяме към тип VI от разпределението на римските водопроводи по нашите земи от Т. Иванов, а малкия — към тип II.[17]

Освен останките от строителни материали при разкопките около северната порта и съседните стълбища бяха открити много фрагменти от късноантична керамика (IV—VI в.). Преобладават фрагменти от сивочерната кухненска керамика, изработена от недобре пречистена глина. Формата на съдовете е заоблена с равни дъна и с няколко концентрично врязани линии в горната част. Устието е със завит навън ръб. Обикновено са без дръжки, но се срещат и съдове с една или две дръжки. От същата керамика се откри едно добре запазено гърне (обр. 12) с една дръжка и широко устие. Височината на гърнето е 0,11 м с диаметър на устието 0,09 м. Една глинена стомна има височина 0,14 м (обр. 13). Срещат се фрагменти и от тънкостенна керамика с червен цвят и добре пречистена глина.

Открити бяха няколко еднофитилни глинени лампи, тежести за стан и костен гребен (обр. 14) (дълж. 0,15 м и шир. 0,05 м). В западната кула, фланкираща вътрешната порта, беше открита колективна находка от 50 римски медни монети. Те бяха изсипани в един от ъглите на кулата върху самия под.

● *Обр. 10. Зиданият водопровод на античния град, покрит с каменни плочи. Fig. 10. La conduite d'eau en briques de la ville antique recouverte de dalles de pierre*
● *Обр. 11. Зиданият водопровод на античния град, покрит с полуцилиндричен свод. Fig. 11. La conduite d'eau en briques de la ville antique recouverte d'une voûte semicylindrique*

10

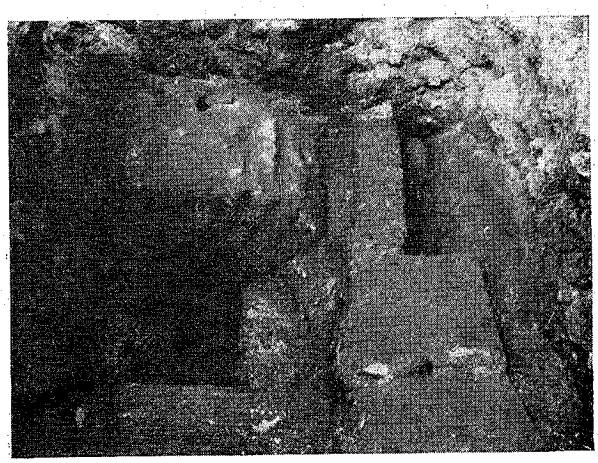

11

Вероятно са били поставени в кесия, която е изгнила. Монетите са от императорите: Теодосий (378—395) — 8 бр., Аркадий (395—408) — 7 бр., Хонорий (395—425) — 4 бр., Валентиниан III (425—455) — 1 бр., Евдокия, жена на Аркадий (395—408) — 1 бр.[18] Останалите 29 монети са силно повредени.

От наблюденията ни при археологическите разкопки, проведени в сектора около северната порта, се очертава следната последователност на строежите на хисарските стени:

1. Изграждане на първата (вътрешна) крепостна стена и водопровода на града.
2. Изграждане на протейхизмата.
3. Разрушаване и преизграждане на северната порта.

При изграждане на първата крепостна стена, протейхизмата и преизграждането на стената съществува сходство в строителната техника, където определящият белег — сместа зидария — е от 4 реда тухли. В трите строежа е употребен хоросан, примесен с трошена тухла.

Съществува известна разлика при изграждането на крепостните съоръжения. При вътрешната стена крепостните стълби са двураменни със стъпала, иззидани от тухли, а при протейхизмата те са еднораменни и стъпалата им са иззидани изцяло от камък. Вратата на протейхизмата е двойна, а на вътрешната порта — единична. Гнездата, в които са стояли отвесните оси на крилата на портата, в първоначално изградената стена са квадратни, а при протейхизмата и преизградената вътрешна порта — кръгли. При изграждане на протейхизмата е употребен камък, взет само от една кариера в м. Ахчатепе, който рязко се различава от камъка, употребен при изграждането на вътрешната стена. Със същия камък, с който е била иззидана протейхизмата, са изградени хисарските базилики № 2 и № 5, датирани от първата половина на V в.[19]

Сравнена с други крепости, първоначално изградената хисарска крепостна стена по своите строителни белези и устройство на крепостните съоръжения стои най-близо до Солунската крепост, датирана от IV в.,[20] цариградските Теодосиеви стени, датирани от началото на V в.,[21] втория строителен период на Никейските градски стени, датирани от IV в.,[22] градските стени на Никомедия, датирани с положителност от IV в.,[23] крепостните стени на Никополис ад Нестум в с. Заграде на 6 км от гр. Гоце Делчев, датиран от IV в.,[24] крепостната стена до старопланинския проход „Железни врата“ (близо до с. Кипилово), датирана от IV в.[25]

Строителната техника и устройството на крепостните съоръжения ни насочват да търсим първоначалното изграждане на Хисарската крепост след първите готски нашествия — в края на III и началото на IV в., когато започва масовото укрепяване на римските градове. Към тази дата ни насочва

● *Обр. 12. Глинено гърне. Fig. 12. Pot en argile*
● *Обр. 13. Глинена стомна. Fig. 13. Cruche en argile*

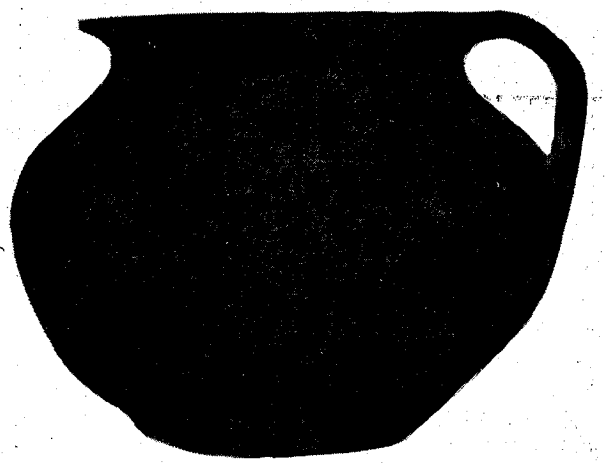

12

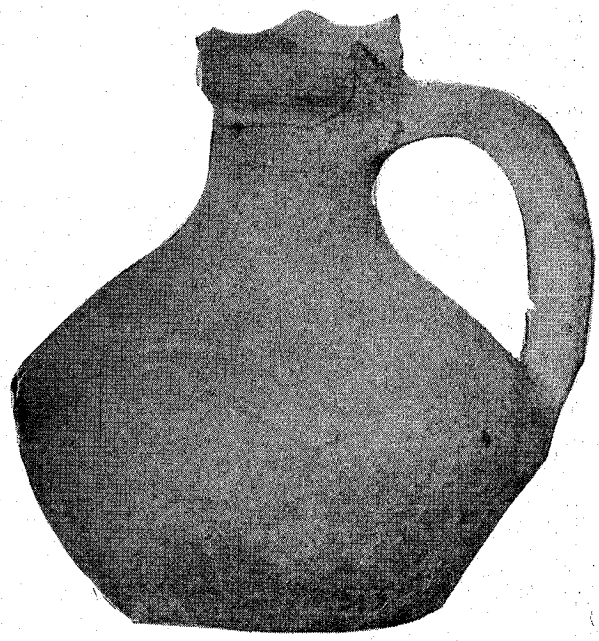

13

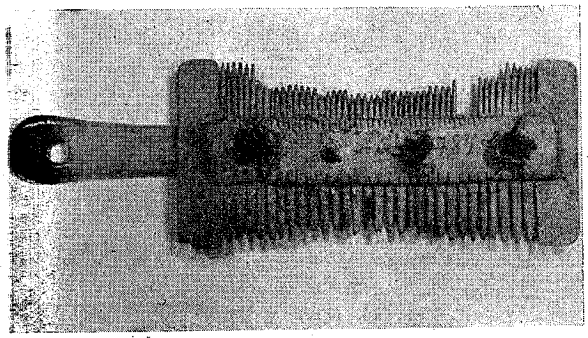

● *Обр. 14. Костен гребен. Fig. 14. Peigne en os*

и тухленият надпис над извора Момина баня, над който смесената зидария е от четири реда тухли и е датиран точно от 293 г. до 311 г.[26] Като се вземе пред вид и най-новото схващане, че античният град при Хисар се е наричал Диоклецианополис,[27] считаме, че Диоклециан при посещението си в Тракия между 293 и 305 г. е възобновил и укрепил с крепостни стени разрушения от готите град и му е дал името си.

Изграждането на протейхизмата от север е станало вероятно към началото на V в. След усмиряването на въстаналите готи в 378 г. император Теодосий пристъпил към възобновяване на разрушените градове и подсилване укрепителните им системи. По това време (412 г.) е започнало изграждането и на цариградските Теодосиеви стени, които са били с протейхизма. Безспорно, новото в изграждането на укрепителните системи — удвояването на крепостните зидове — през ранновизантийската епоха е преминало от столицата в останалите градове на империята. Протейхизма у нас е имала крепостната стена на Августа Траяна (дн. Ст. Загора), датирана като късноримска[28], крепостта при с. Войвода, която се датира от VI в.,[29] и др.

Разрушаването и преизграждането на северната порта следва да се свърже с хунските нашествия на Балканския полуостров през V в. На тази дата не противоречи и колективната находка от монети, намерени в една от кулите, фланкиращи северната порта.

1 К. Маджаров. Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост.—ИАИ, XXX, 1967, с. 132—136.
2 Д. Цончев. Хисарските бани, географски, исторически и археологически очерк. — ГПНБМ, 1935—1936, с. 116.
3 К. Маджаров. Цит. съч.. с. 113.
4 Б. Филов. Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика.— ИАД, II, с. 117; Д. Цончев. Цит. съч., с. 99; К. Маджаров. Цит. съч., с. 116.
5 Д. Цончев. Цит. съч., с. 117.
6 Milingen. Byzantine Constantinople. London, 1899, p. 51; Gurlitt. Die Baukunst Constantinopels. Berlin, 1912, p. 4.
7 O. Tafrali. Topographie de Thessalonique. Paris, 1912, p. 87.
8 Д. Николов. Августа Траяна—Верея (II—I в.).— Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 16.
9 Д. Цончев. Цит. съч., с. 160.
10 Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 93.
11 Ст. Стефанов. Римските водопроводи на Нове. — ИБАИ, VI, 1930—1931, с. 265—279.
12 Х. и К. Шкорпил. Римският водопровод в гр. Варна. — ИВАД, II, 1909, с. 5.
13 Д. Николов. Цит. съч., с. 17.
14 Д. Цончев Водопроводите на Никополис ад Иструм. — ГПНМБ, 1931—1934, с. 131 сл.
15 Д. Цончев. Приноси... с. 92, обр. 95.
16 Ст. Стефанов. Цит. съч., с. 268, обр. 200.
17 Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България.— Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 15—26.
18 Монетите определи н. с. К. Колев от Археологическия музей, Пловдив, за което му изказвам благодарност.
19 В. Иванова. Три новоразкопани базилики в Хисаря. — ИБАИ, XI, 2, 1937, с. 236.
20 Tafrali. Op. cit., p. 32.
21 Milingen. Op. cit., p. 40; Gurlitt. Op. cit., p. 4; Lietzman. Op. cit., p. 3.
22 A. M. Schneider — W. Karnapp. Die Stadtmaner von Izuik (Nicaae). Berlin, 1938, p. 2—4, 9—16, 36—40.
23 И. С. Погодин и О. Ф. Вульф. Никомедия. — ИРАИК, II, 1897, с. 161—181.
24 С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийски строежи. С., 1952. с. 15.
25 Д. Цончев. Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския балкан. — ГНМП, I, 1948, с. 146.
26 Ив. Велков. Хисаря. — ИБАИ, V, 1928—1929, с. 379, 380.
27 V. Beševliev. Wo lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien. — Linguistique Balkanique, IX, 1, 1964, p. 49—56.
28 Г. И. Кацаров. Антични паметници из България, III, с. 184; Д. Николов. Цит. съч., с. 15.
29 Непубликувани материали (разкопки на Ат. Милчев и Ст. Дамянов).

La porte nord de la forteresse de Hisar

K. MADŽAROV

(Résumé)

Le Musée archéologique de la ville de Hisar a entrepris au cours de l'année 1971 des fouilles qui ont permis de déblayer et d'étudier entièrement la porte Nord de la forteresse. Ces travaux ont été effectués pour conserver et consolider le mur nord de cette forteresse. Par cette campagne s'achève l'étude du système fortifié de l'antique cité du côté nord où l'on trouve la triple ligne de défense typique de cette époque, notamment: le fossé, le protéichisme et le mur d'enceinte intérieur (fig. 2).

La porte Nord est disposée exactement en face de la porte Sud. Elle comportait une large ouverture voûtée, tout comme la porte Sud et Est. Son socle est bâti en grands blocs de granit et de syénite ouvragés, liés avec du mortier rouge. Au-dessus de ce socle commence la maçonnerie — en opus mixtum — avec quatre rangs de briques dans la bande.

Par ces travaux on a constaté que la porte et l'escalier voisin de la forteresse avaient été fortement endommagés et réparés ensuite. Toute la superstructure qui surmonte le socle a été détruite, ce qui a élevé le terrain autour de la porte d'environ 0,60 m sur lequel on a placé un nouveau seuil. La porte unique à deux battants était fixée après la fermeture des deux battants au moyen d'une poutre. Elle était flanquée par deux tours carrées.

La porte du protéichisme, édifiée par la suite, est située exactement en face de celle du mur d'enceinte intérieur. Par ses dimensions elle ne se distinguait pas de la porte intérieure. La seule différence consistait dans le mécanisme de la fermeture. Il y avait deux portes. L'une extérieure coulissante (cataracte) et la seconde intérieure, à deux battants.

On accédait à la plate-forme supérieure du protéichisme par un escalier à une rampe, organiquement ratache à la courtine. Le mur d'enceinte extérieur n'était pas flanqué d'une tour.

On a découvert, à 12,50 m à l'ouest de la porte intérieure, lors de travaux de déblai du mur d'enceinte, l'emplacement où la conduite d'eau de la ville antique traversait le mur. Elle collectait les eaux du versant sud de la Sredna Gora, du sommet Karasivrija, au nord de Hisar. Cette conduite a 3,5 m de long.

Ces fouilles autour de la porte Nord ont permis d'établir l'ordre des travaux qui s'échelonnent comme suit:

1. Construction du premier mur d'enceinte (intérieur) et de la conduite d'eau de la ville;
2. Construction du protéichisme;
3. Démolition et reconstruction de la porte Nord.

La technique constructive et le mode d'aménagement de la forteresse incitent à situer l'édification initiale du mur d'enceinte après les premières invasions des Goths (fin du IIIe — début du IVe s).

L'édification du protéichisme eut lieu probablement au début du Ve s. lorsque l'on a commencé à doubler les murs pour renforcer le système de défense.

La destruction et la reconstruction de la porte Nord doit, selon l'auteur, être mise en relation avec les invasions des Huns dans la Péninsule balkanique au Ve s.

Строителен надпис от късноантичната крепост Тириса на нос Калиакра

АНА БАЛКАНСКА

От 1969 г. археологическите проучвания на нос Калиакра бяха разширени върху нов обект № 10. Започнаха разкопки непосредствено зад третата, най-вътрешната укрепителна линия, която отделя южната част на носа. През първите два работни сезона бяха открити значителни останки от укрепителни строежи, а така също и рушевини от други постройки, свързани с живота на античното селище. Част от тях според строителната техника се отнасят към елинистическата епоха. Заедно с други, новопридобити археологически материали от същото време те са безспорно доказателство за локализирането на тракийското селище Тиризис, съществувало през елинистическата епоха именно върху самия нос Калиакра.[1] Наистина фрагментарно,

но все пак сравнително по-добре са запазени строителни останки от кастела, който се е издигал в тази най-вътрешна част от развилия се на това място късноантичен град-крепост Тириса.[2]

Една от задачите на разкопките на обект № 10 през 1972 г. бе да се направят допълнителни разчиствания и частични сондажни проучвания с цел да се доуточни хронологията на очертаващите се строителни периоди и градежът на укреплението, и датировката на античната крепостна порта, открита на това място през 1970 г., върху чиито основи след нейното разрушаване и излизане от употреба е била издигната северната част на средновековния архитектурен комплекс.

При изпълнението на тази задача се наложи демонтирането на три полурухнали и застрашително надвиснали над съвременния асфалтов път останки от късен градеж. Небрежно направен върху неразчистени развалини от опожарени средновековни стени, той свидетелствува за набързо извършени преустройства след падането на крепостта, наложени от нуждите на установилия се тук турски гарнизон.

Най-северната от тези късни стени, с посока запад—изток, е била изградена върху развалините на външната северна стена на средновековния комплекс. Като е следвал нейните очертания, турският градеж е пресичал запазените основи на кулата, фланкираща от запад античната порта, възсядал е нейната източна страна и перпендикулярно на нея е продължавал в източна посока върху висок (0,80—1,00 м) насип от пръст и строителни отломъци там, където е минавало трасето на пътя при входа на античната крепост. С този насип през средновековието е бил затворен достъпът към разрушената антична порта, като входът сега е бил преместен на противоположната западна страна, със съответни преустройства.

Изследването на единствено запазената най-западна част от насипа под полуразрушената турска стена даде възможност да се направят някои наблюдения от топографски и стратиграфски характер. Заедно с това между парчетата строителни блокове и трошляк, нахвърлени в основите на насипа, бе открит един надлъжен отломък от варовикова колона, преработен за надпис.

Външното изпъкнало лице (първоначално гладката заоблена повърхност на колоната) е било изчукано и по този начин приспособено за вграждане в стена. Плоската вътрешна повърхност на отцепеното от колоната парче е добре огладена. Грижливо линирана, тя е използувана за надписно поле. Тази част на така оформената квадратна плоча съдържа лявата страна на гръцки надпис. Текстът е поместен в 4 реда, като завършва на допълнителен маломерен ред. Размери на плочата: дълж. 30,5 см, шир. 30,5 см, макс. деб. 7 см. Съхранява се в фондохранилището на археологическата база „Зеленка" на н. Калиакра, под полеви инв. № 10/550.

При обработването на находката бе установено, че новооткритият фрагмент от надписна плоча съвпада напълно по форма, размери, фрактура, рисунък на буквите, допълване на думите и редовете със случайно намерената на Калиакра през 1965 г. фрагментирана плоча с надпис, която се пази в Градския музей в Каварна.[3] Нейната публикация не ни осведомява за обстоятелствата на намирането ѝ; не е напълно ясно и точното място, където е била открита. Отнася се до насипа в подножието на скалата, на която е построена четириъгълната кула на античната порта, разкопан при прокарването на новия асфалтов път или водопровода за заведението на „Балкантурист" в югозападния край на носа. Безспорно е, че и тази част на плочата е намерена близо до новооткритата антична крепостна порта, някъде на терена, включен между нея и срещулежащата средновековна порта, която се издига малко по-северно, откъдето минава сегашният път.[4]

Цялата плоча има правоъгълна форма с дължина към 62 см. Прави впечатление добрата изработка на надписа, изпълнен в монументален стил. Надписното поле е обградено с рамка от свободно поле с шир. 4—5 см, нарушена в лявата долна част, където е пренесен краят на 4-я ред. Лапидарният шрифт е издържан в стройни равни редове, отстоящи на еднакво разстояние — 1,5 см. Удължените, равномерно разположени букви обаче постепенно, едва забележимо променят височината си: 1—2 р.: 5,5 см, 3—4 р.—5 см, последният непълен ред е съобразен с височината на празното поле на рамката: 2—3 см. Преобладават праволинейните букви, съчетани с ъглови (фи, омикрон, тета), хастите завършват с чертичка. И двете лигатури в надписа са на последния IV нормален ред: *νε* и *με*.

Известната отпреди по-малка дясна част на плочата поради това, че съдържа само края на редовете, съставящи надписа, естествено ограничава четенето и тълкуването

1

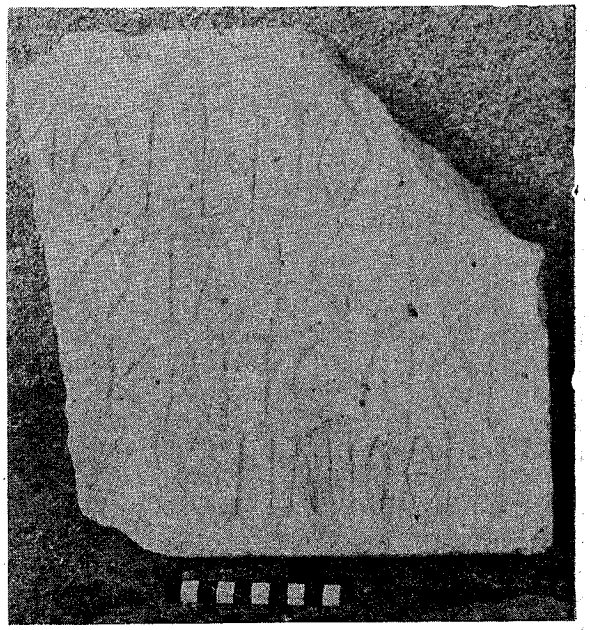

2

● *Обр. 1. Новонамерената лява част на надписа от Калиакра. Fig. 1. L'inscription nouvellement découverte de Kaliakra (la partie gauche)*
● *Обр. 2. Намерената преди дясна част на плочата. Fig. 2. La partie droite de la plaque découverte antérieurement*

му.[5] Разчетена е на 1-вия р. втората част на двойното име, като Михайлов налага генитивната форма *Ἑρμογένου*. На 2-ия р. окончанието на думата — *οτατου* остава извън вниманието на двамата издатели. На 3-ия р. относно думата *τοῦτος*, която следва след съюза, Михайлов възприема тълкуването на Мирчев, а именно, че това е мъжкото собствено име *Τουτος*. Изхождайки от окончанието *-ιθη* на 4-и р., Михайлов уточнява смисъла на глаголната форма, като я отнася към глагол със значение „строя", „изграждам"; в края на реда той отделя предлога *ἀπὸ* от съществителното *θεμε/[λίων]*, което съответно допълва. Не е дадено от авторите никакво тълкуване или характеристика на надписа според текста, с който са разполагали.

Новооткритата по-голяма лява част предлага нови възможности. Преди всичко текстът се възстановява напълно и се чете:

Ἐπὶ Φλ(αβίου) Ἑρμογένου
τοῦ λαμπροτάτου
ἡγεμόνος καὶ τοῦτος
ὁ πύργος ἀνεν[ή]θη ἀπὸ θεμε-
λίων.

В превод надписът гласи: „През времето на Флавий Хермогенес, светлейшия управител, и този кастел (кула) беше възстановен из основи."

Граматически текстът е ясен. Отнася се за строителен надпис, който започва с обичайната гръцка формула за датиране. С новооткритата част 1-вият р. се допълва — появява се двойното име в род. п., както изисква предлогът *ἐπὶ*. 2-и р. заема съгласуваната с него рангова титла *λαμπρότατος*. В началото на 3-и р. е упомената длъжността *ἡγεμών*, съгласувана с името и титлата; във втората половина на реда следва формата *καὶ τοῦτος*. Сега става ясно, че тя произлиза от показателното местоимение *οὗτος, αὕτη, τοῦτο*, acc. sing. *τοῦτον* и заедно със съюза *καὶ* се употребява при изброяване, изреждане, за изразяване на всеизвестно или вече споменавано нещо, със значение „и този".[6] Лявата половина на 4-и р. съдържа развръзката на фразата: подлога *ὁ πύργος* и сказуемото, изразено със сега вече попълнената форма *ἀνενήθη* (ind. aor. pass., III л. ед. ч.) от глагола *ἀνανεόω*, т. е. възстановявам; на края на реда следва правилно разчетеното и попълнено по предположение от Михайлов окончание на пояснението *ἀπὸ θεμελίων*, което намираме сместено в левия долен край на рамката при новооткритата част на плочата.

Мирчев отнася паметника към III—IV в. на н. е. въз основа само на някои палеографски особености, с които единствено е разпо-

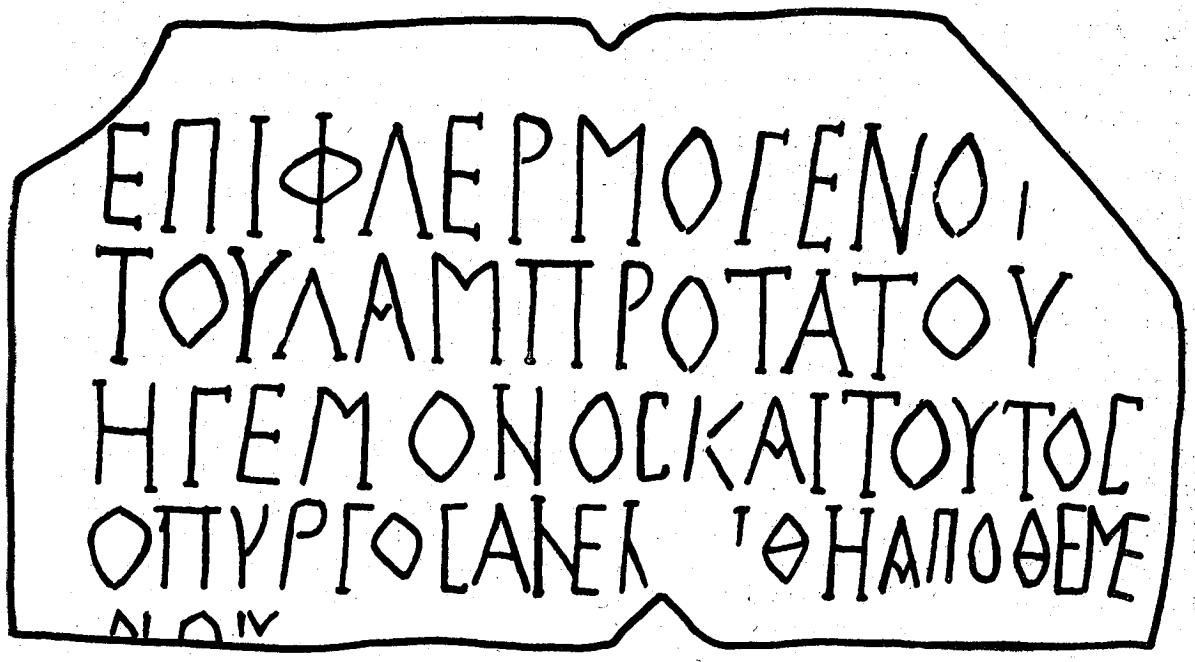

● *Обр. 3. Рисунка на възстановената плоча, намерена на нос Калиакра, от времето на Констанций II. Fig. 3. Dessin de l'inscription reconstituée découverte au cap Kaliakra. Elle remonte au règne de Constance II*

лагал при първоначално открития фрагмент.[7] Пълното съдържание и възможностите, които то дава за тълкуване, предоставят някои допълнителни данни за по-точно и сигурно датиране.

В надписа от Калиакра, като се изхожда от самото название на длъжността и прилежащата към нея рангова титла, съгласувани с двойното име, трябва да се предполага, че се споменава управителят на провинция Малка Скития.[8] Термините, с които е изразена формулата, насочват към късноантичната епоха или по-точно около средата на IV в. на н. е.[9]

Името на лицето съвпада с известната историческа личност Хермогенес (Hermogenes), magister equitum при император Констанций II.[10] В полза на това идентифициране е фактът, че тъкмо това длъжностно лице е било служебно свързано със земите на диоцеза Тракия. Един от двамата magister praesentales,[11] т. е. главнокомандуващите войсковите части под личното разпореждане на императора, той е изпълнявал важни поръчения. През 341—342 г., когато Констанций II е пребивавал на източната граница с по-голямата част от войската поради войната с персите, на него императорът е бил възложил върховното командуване на пограничните войски в Тракия — другия невралгичен пункт за териториалната цялост и държавна сигурност на Източната империя. Знае се така също, че в 342 г. по време на изострилия се антагонизъм между ортодоксалната църква и нейните противници — арианите, натоварен с друго важно и опасно поръчение, Хермогенес загинал трагично.[12] За нас тези оскъдни данни, запазени в литературните източници за епохата,[13] съпоставени с новооткрития надпис, придобиват особено значение относно пребиваването на Хермогенес в Тракия по това време.

От друга страна, застъпената в надписа терминология илюстрира някои интересни страни от административно-военното и социално развитие на Източната империя, които за този период са все още недостатъчно проучени.[14] Епитетът *λαμπρότατος*[15] на 2-и р. (=лат. clarissimus, светлейший) произлиза от широко разпространената през римската императорска епоха старинна латинска титла, отличаваща сенаторите — clarissimi viri,[16] и сановниците със сенаторски ранг. Често употребявана в надписите от II—III в. на н. е., тя се среща и през късната античност до края на VII в. Своеобразно развитие претърпява кларисиматът през интересуващия ни период.[17] Това се дължи на непрекъснатите промени в служебната и социалната йерархия, когато стари длъжности и титли загубват

първоначалното си значение; създават се нови или се възстановяват древни служби, титли и рангове — положение, което отразява извънредно гъвкавата политика на приспособяване на административния апарат и социалния порядък към новите исторически обстоятелства и обществено-икономически условия — отличителна черта за преходния период, на която Източната империя дължи своята устойчивост. Така в края на IV—V в. титлата *λαμπροτάτος* се явява много често заедно с термина *ἡγεμών*.[18] При Юстиниан тя обикновено съпровожда името на консула за годината.[19] След това бива изместена от новосъздадени титли и постепенно загубва значението си.[20] Калиакренският надпис е най-ранният известен засега случай на употреба на съчетанието *λαμπρότατος ἡγεμών* през късноантичната епоха.[21] Явно с подчертано значение на степен на сенаторски ранг — практика, която през втората половина на IV в. се стабилизира, а вече към края на века тази титла става стереотипна.[22]

Терминът *ἡγεμών*[23] в гръцките надписи от края на IV—V в. на н. е., които произлизат от източната част на империята, замества латинския термин praeses[24] — управител на провинция. Титлата praeses provinciae започва да се употребява все по-често от началото на III в. на н. е. с реформите на Галиен, когато в длъжност провинциални управители биват издигани лица, които нямат ранг на сенатори.[25] Процесът на ограничаване на властта и политическото влияние на сенаторското съсловие се засилва при Диоклетиан.[26] При Константин Велики и неговите синове се задълбочава вече с ясно очертана тенденция — изравняване между привилигированото положение на старата имперска столица Рим, с традиционните й институции, и Византион — постоянната резиденция на източния владетел, която се превръща в действителен административно-военен и политически център на държавата.[27] Известно е, че при Константин членовете на т. нар. „константинополски" сенат носят титлата clari viri, с което се подчертава второстепенното им положение спрямо сенаторите в Рим, които носят титлата clarissimi viri.[28] А ето, че това различие се премахва, когато в 339 г. Констанций II изравнява двата сената и прехвърля клариситмата върху главния град на истока.[29] В такъв случай би могло да се приеме, че през ранния стадий на преходния период съчетанието *λαμπρ. ἡγεμ.*, съставено от тези първоначално несъвместими от гледище на традиционната рангова йерархия термини,[30] отразява тъкмо това новосъздадено положение в края на първата половина на IV в. на н. е. От друга страна, възниква въпросът, дали Хермогенес се явява носител на кларисимата в качеството си на провинциален управител или като главнокомандуващ, тъй като по това време с тази титла са били удостоявани и висши офицери.[31]

Всред преобладаващите надгробни и старохристиянски надписи от късноантичната епоха строителният надпис от Калиакра е значителна придобивка. По стил той е типичен документ, свързан с широката военностроителна програма, провеждана от владетелите на Източната римска империя през периода от края на III—IV в. на н. до VI в. в източнобалканските земи. Поради постоянната заплаха от външни нападения откъм „варварския" север предмет на особени грижи е подържането на долнодунавски лимес. С обособяването на Източната империя и новата столица нараства стратегическото значение на най-северната провинция в диоцеза Тракия. Малка Скития заема ключови позиции на древния крайдунавски и крайморски път, който открива прякото проникване до главната владетелска резиденция и държавен център. Ето защо в писмените сведения на съвременниците[32] като особеност за тази област се изтъкват гъсто разположените крепости. Тяхното изграждане и подържане, засвидетелствувано още при Диоклетиан, става постоянна политика на източните владетели през следващите три века, за да намери най-ярък израз в строителството на Юстиниан. Не така популярна наистина, но също значителна по обхват е била строителната дейност в Добруджа, провеждана от синовете на Константин Велики. За военната организация на Констанций II и за специалните грижи, които той е полагал за укрепителната система в тази област, свидетелствуват епиграфски и археологически данни.[33] Тук спада и надписът от Калиакра, който се отнася също до първите 5 години от управлението на Констанций II. Той е първият строителен надпис от тази епоха, намерен в Южна Добруджа. Следващият по време паметник от тази поредица е добре известният строителен надпис от времето на император Валент от Хърсово на Дунава.[34] Въпреки че той е на латински език, очебийно е сходството в някои изрази. Със своя гръцки език, формулировка и терминология обаче надписът от Калиакра се отделя от строителните и други военни надписи, намерени в късноантичните крепости край Дунава. Той

се отнася към епиграфските паметници от Черноморието, свързани с подържането на силно развитата система от крайморски крепости. От мощната северночерноморска крепост Херсонес веригата от укрепления следва по източното и по западното крайбрежие и образува т. нар. Черноморски лимес. Част от него са и крепостите по южното добруджанско крайбрежие.

С ясно очертания лапидарен шрифт надписът от Калиакра е щастливо изключение сред обикновено мъчночетливите текстове, изпълнени с курсивно писмо от това време. Той осветлява някои детайли от живота на източнобалканските земи през късната античност. Но преди всичко той е пряко свързан с разкопките и проучванията на Калиакра, с хронологията на разкритите тук укрепителни и други строежи, с проблемите на късноантичния град-крепост, възникнал на мястото на старото укрепено тракийско селище.

[1] Вж. Предварителното съобщение, изнесено на I конгрес по тракология; A. Balkanska. Die thrakische Siedlung Tirisis nach der Ausgrabungen auf dem Kap Kaliakra in der Jahre 1969—1970. — Thracia, II (под печат).

[2] За името и историческото развитие на античното селище на н. Калиакра вж. Г. Китов. Калиакра през античността. — ГСУ LXIV, III, С., 1972, ср. 9 и сл., 18 и сл.; Г. Джингов. Калиакра. Кратък очерк. С., 1970, с. 13 и сл.; Подробен отчет за разкопките на Калиакра, обект № 10, се подготвя за печат,

[3] М. Мирчев. Нови епиграфски паметници. — ИНМВ, II, 1966, с. 78, № 13, обр. 13; IG Bulg, I, 1970, 12 bis.

[4] Посоченото от Мирчев място не дава точна представа. По допълнителни данни на Ив. Рафаилов, за което използувам случая да му благодаря.

[5] Мирчев. Цит. съч.; IG Bulg., I, 1970, 12 bis.

[6] W. Gemoll. Gr.-Deutsch. Handwörterbuch, p. 559_4.

[7] А. И. Болтунова и Т. Н. Книпович. Очерки истории греческого лапидарного письма на Боспоре. — Нумизматика и эпиграфика, III, 1962, с. 30 и сл., табл. $IV_{3,4}$.

[8] За административното устройство на Тракия през късната античност вж. В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 55 и сл.

[9] E. Hanton. Lexique explicatif du recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure. Titres byzantines. — Byzantion, IV (1927—1928), 1929, p. 67, 91, 100.

[10] RE, VIII, col. 864_{14}; A. H. M. Jones. The Later Roman Empire, I. Oxford, 1964, p. 124; W. Enßlin. Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches. I. Die Titulatur der magistri militum bis Theodosius I. — Klio, XXIII, 1928/30, p. 306 sqq.; R. Grosse. Römische Militärgeschichte von Gallenus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. Berlin, 1920, p. 180 sqq.

[11] Jonnes. Op. cit.; W. Enßlin. Op. cit. II. Die magister militum des 4. Jhrh. 1. Unter der Regierung des Constantius II. — Klio, XXIV, 1930/31, p. 102 sqq.

[12] Ibidem; E. Stein. Geschichte des spätrömische Reiches. I. 1928, p. 204 sqq.

[13] Jones. Op. cit., III,p. 19; Hermogenes in Thrace: Soc. II. 13, Soz. III. 7.

[14] В. Велков. Цит. съч., с. 62 и сл.

[15] Hanton. Op. cit., p. 100 sqq.

[16] RE, III, col. 2628.

[17] Jones. Op. cit., p. 529 sqq.; vol. II.

[18] Hanton. Op. cit., p. 100—102.

[19] Ibidem, p. 101.

[20] Ibidem.

[21] Ibidem, p. 91.

[22] Jones. Op. cit., I, p. 143; III, p. 418.

[23] Hanton. Op. cit., p. 91; p. 67—68.

[24] DA, IV, p. 627; Jones. Op. cit., III, p. 438.

[25] DA, IV; Hanton. Op. cit., p. 68; Jones. Op. cit., III, p. 438.

[26] Jones. Op. cit., II, p. 525 sqq.

[27] Ibidem, p. 687.

[28] RE, III, col. 2628; Jones. Op. cit., I, p. 83; III, p. 418.

[29] RE, III, col. 2628; Jones. Op. cit., II, p. 527.

[30] Jones. Op. cit., I, p. 45.

[31] Вж. цит. по-горе лит.

[32] В. Велков. Цит. съч.

[33] В. Велков. Сведенията на Темистий за Тракия. — ИАИ, XIX, 1955, с. 245 и сл.; V. Velkov. La construction en Thrace à l'époque du Bas-Empire. — Archeologia, X, 1958, p. 124 sqq.

[33] Цит. лит.; I. Barnea. Perioda Domnatului (sec. IV—VII). — В: Din istoria Dobrugei, II, p. 390—391,

[34] В. Велков. Сведенията на Темистий . . . с. 275.

Inscription de l'Antiquité tardive de la forteresse Tirisa du cap Kaliakra

A. BALKANSKA

(Résumé)

On a découvert au cours des fouilles effectuées en 1969/70 dans la partie sud de la forteresse Tirisa de l'Antiquité tardive, située au cap Kaliakra, un fragment d'une plaque en calcaire en langue grecque. Il apparaît que c'est le côté gauche d'un fragment découvert en 1965 et publié en 1966 qui ne comprenait que la fin des lignes de l'inscription. Par l'endroit où ils ont été trouvés ces deux fragments doivent être mis en relation avec la porte de la citadelle intérieure de la forteresse.

Les travaux de ce secteur ont permis d'établir que cette forteresse avait connu une longue existence et un développement historique propre. C'est en effet à cet

endroit que s'élevait dans l'Antiquité le site fortifié thrace Tirisis. On a recueilli également des restes de matériaux de construction ayant appartenu à la porte de l'ancienne forteresse thrace, ainsi que des vestiges d'habitations. Il semble qu'à l'époque hellénistique l'acropole de ce site en plein développement avait été élevée ici. On a édifié, approximativement sur le tracé de l'ancien mur d'enceinte thrace, le mur de défense du castel intérieur de la forteresse de l'Antiquité tardive. Sur le revêtement en pierre de la route qui mène à l'entrée on a découvert un fragment de la plaque contenant le début de l'inscription qui fait l'objet de cette publication. On a mis au jour parmi les restes de matériaux de construction de l'Antiquité et de l'Antiquité tardive les fondations d'un complexe architectural médiéval du XIVe s. C'était l'époque où Kaliakra était la capitale de la principauté de Dobrudža. Après la chute de la forteresse, passée sous la domination ottomane, les bâtiments incendiés du Moyen Age avaient été reconstruits pour les besoins de la garnison turque.

Cette nouvelle trouvaille a permis de rétablir entièrement le texte de l'inscription et de préciser son caractère, enfin de dater l'une des périodes de construction de la forteresse. La plaque a été apposée pour commémorer le rétablissement des fortifications qui eut lieu à l'époque où Hermogenès remplissait les fonctions de Magister equitum sous le règne de Constance II et était peut-être gouverneur et commandant en chef de la province connue sous le nom de Petite Scythie (341—342 de n. è.). Au cours des études archéologiques ultérieures nous nous sommes proposé d'éclaircir le sens du terme *πύργος*. La question qui se posait était de savoir s'il s'agit du rétablissement de tout le mur qui défendait la forteresse au Nord — seul côté accessible — ou bien si l'on entendait d'une manière concrète la tour de défense flanquant la porte. D' autre part l'énumération comprise dans ce texte le rattache aussi aux autres ouvrages fortifiés de Kaliakra, et plus spécialement au mur d'enceinte extérieur. L'inscription acquiert ainsi une valeur particulière pour la précision de leur chronologie.

L'auteur s'est proposé, en se basant sur un examen attentif de la terminologie de l'inscription de montrer son importance en ce qui concerne certains renseignements peut être intéressants sur l'organisation administrative et la vie sociale et politique en Thrace au IVe s. de n. è.

Enfin l'auteur relève, dans une optique beaucoup plus large, l'importance de cette première inscription ayant trait à des travaux de construction découverte en Dobrudža du Sud. Il indique la place qui revient à cette trouvaille parmi tous les monuments épigraphiques en relation avec des ouvrages militaires. Ceux-ci étaient un élément essentiel de la politique intérieure des empereurs du Bas empire pour le maintien du limes le long du Bas Danube et du littoral de la mer Noire.

В. БЕШЕВЛИЕВ. НОВ ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН ПЪРВОБЪЛГАРСКИ НАДПИС Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов, С., 1973, с. 412—418

Когато обнародвах за първи път старобългарския надпис от Голямата базилика в Плиска,[1] който открих там през 1970 г., бях си поставил съвсем скромната задача да го предоставя по този начин на други специалисти — езиковеди и историци, за да могат те на свой ред да направят по-задълбочени проучвания, произтичащи от съдържащите се в надписа данни. Затова още в началото на моята статия писах следното: „В тази кратка статия искам по-скоро, в качеството си на откривател, да представя надписа на специалистите, които да направят необходимите езикови и палеографски изследвания. До многобройните проблеми, които надписът поставя, също не се докосвам. Това ще сторя по-късно, когато ще се занимая с резултатите от цялостното проучване на Голямата базилика.[2] От този цитат се вижда, че сам очаквах допълнения и уточнявания от други специалисти, както впрочем това е естествено за всяко научно изследване. Така погледнато, съвсем естествена беше появата на горепосочената статия на В. Бешевлиев[3]

Сега ще се опитам накратко и по същество да защитя някои от моите „повърхностни обяснения..., лишени от всякаква научна стойност“ и да покажа още веднъж, че четенето на В. Бешевлиев е погрешно. Да се спрем най-напред на израза *ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ*. Тук се налага да прибягна до цитат от статията на В. Б. По този въпрос той пише: „Вече първите издатели на първобългарските[4] надписи са разчели неправилно личните имена, като са приели, че началната буква омикрон, съотв. омега, е част от името. Причината за това бил, от една страна, особеният правопис на надписите, в които буквата омега стои вм. омикрон, а от друга — неправилното преценяване на гръцкия език на нашите надписи“ (с. 413). В порядък на самокритика В. Б. трябваше да не премълчава, че той също е в числото на тези „издатели“ и следователно е споделял това четене.[5] Така че анонимната критика, отправена към т. нар. „издатели“, се отнася преди всичко за него, защото той пръв събра и обнародва в монографичен труд всички старобългарски надписи на гръцки език и следователно имаше това предимство пред предшедствуващите го автори, че можеше да изправи техните грешки, като затвърди четенето, което с толкова голямо закъснение сега той ни предлага. Тъй като В. Б. и този пъти не се аргументира, не се налага да оборвам никакви негови доводи, затова ще кажа, че поддържам аргументите, изтъкнати в моята статия, в полза на четенето *κανας ὑβιγι*, а не *κανα συβιγι*, както сега предлага В. Б. Ще добавя само, че не ми е ясно, защо авторът на рецензираната статия чете буквата *β* ту по райхлиновото, ту по еразмовото произношение. Еразмовото произношение тук няма място, щом като по признанието на самия В. Б. „Гръцкият език на първобългарските надписи има всички белези и особености на новогръцкия“, чиято фонетика, както е известно, най-правилно е отразена в райхлиновото произношение. Следователно съчинената дума Сюбиги трябва да се чете Сивиги или Шивиги, тъй като недопустимо е буквите в една и съща дума да имат различна фонетична стойност. Но този въпрос не е съществен.

Важното и съществото в надписа е преди всичко правилното разчитане на името на видния покойник, приближен на Омуртаг. Когато писах статията, четенето на В. Б. ми беше известно — вм. Отурдацис той четеше Турдацис, а сега предлага нов вариант — Турдачис. Нито с едно от тези четения не мога да се съглася. Тъй като по този въпрос в моята статия не съм изказал никакви съображения, длъжен съм да направя това тук. Най-напред обаче трябва да отбележа, че името завършва с *-ατζις*, а не с *-ατηις*, както го предава В. Б. На второ място, и това е основното, той отделя омикрона от името, считайки го за определителен член. По примера на новогръцкия език той предлага всички лични имена да се четат с определителен член. Но личните имена в старобългарските надписи не подкрепят това становище, тъй като се срещат и лични имена без определителен член. Освен това, много важно е да се обърне внимание върху обстоятелството, че при личните имена, които започват с гласната о, стои не само омикрон, но и омега. На пръв поглед В. Б. изглежда прав, когато посочва, че именно тази особеност в правописа на надписите е една от причините да се заблудят изследвачите и да стигнат до едно неправилно четене на личните имена, лишавайки ги от техния определителен член. Действително заместването на едни гласни с други или на дифтонги с прости гласни е нещо обикновено в гръцкия език, а също така и в старобългарските надписи на гръцки език. Но такова заместване е непознато в членуваната форма за мъжки род, ед. число. За да бъде убедителен, В. Б., който познава тънкостите на гръцкия език, трябваше да посочи такива примери, ако са му известни. В старобългарските надписи на гръцки език едва ли са допустими такива грешки, като се има пред вид, че гръцкият език в тях е доста правилен и точен.[6] Ако хвърлим поглед върху нашите надписи, не може да не забележим голямото разнообразие при употребата на определителния член към личните имена. Най-често той се среща, когато името е придружено от някакво определение. Напр.: *ὁ ἄρχον ὁ Κρουμος* (PBI[7], с. 125, No 2, 34—35), *ὁ Κρουμος ὁ παπος* (PBI, с. 166, No 13, I, [*ὁ ἄρχον*] *ὁ Μαλαμης* (PBI, с. 159, No 13, 6), *ὁ 'Ομ[ου]ρταγ ἄρχον* (PBI, с. 98, No I, III, 8), *ὁ Τουκος ὁ ηζουργου βουληα* (PBI, с. 220, No 47, 15—16), *ὁ στράτηγος ὁ λεον* (PBI, с. 220, No 47, 10) и др. Макар и по-рядко, срещат се и членувани имена, без да бъдат придружени от някакво определение. Напр.: *ὁ Κρουμος* (PBI, с. 137, No 3, B, 3). Наред с това не са малко личните имена, при които липсва определителен член. Такива са напр.: *Μαλαμηρ* (PBI, No 57, I—2), *Βορης* и *Μιχαηλ* (PBI, с. 175, No 15, 4), а също така *Βογιαν* (PBI, с. 151, No 7, 3) и *τζεπα* (PBI, с. 296, No 67, 4) не са членувани. Тези примери показват, че ние нямаме основание да тълкуваме като определителен член всеки омик-

рон и всяка омега, с които започва дадено лично име. В противен случай трябва да приемем, че между прабългарските лични имена няма такива, които да започват с гласната о, и тогава би трябвало да приемем, както предлагаше и Грегоар[8], че и името на Омуртаг трябва да се чете Муртаг (т. е. *ὁ Μουρταγ*). Но такова четене очевидно е невъзможно, защото от надпис № 1, III, р. 8, се вижда, че когато това име се членува, то приема още един омикрон (но не омега, с какъвто обаче може да започва самото име). С изключение на посочения пример почти навсякъде в нашите надписи на гръцки език името Омуртаг се среща нечленувано. Това важи и за другите лични имена, които започват със същата гласна. Това е особено очевидно, когато гласната е омега. Впрочем и сам В. Б. в труда си Die protobulgarischen Inschriften чете: *'ωκορσις*, *'ωνεγαβον [αη]ς*, *'Οχσουνος*, *'Οσλαβνας*, а не *ὁ Κορσης*, *ὁ Νεγαβον [αη]ς*, *ὁ Χσουνος*, *ὁ Σλαβνας*. Както се вижда, не тези известни вече имена са послужили на В. Б. за прочитането на името Отурдацис, а, обратно — това неизвестно и за първи път срещано име е използувано като нещо сигурно, с помощта на което се уточнява четенето на останалите лични имена, при което, като не е могъл по друг начин да обясни употребата на омега вм. омикрон в членуваната форма за мъжки род ед. число, авторът е сметнал за удобно да допусне, че омегата е употребена „чисто декоративно“ (с. 414). Такова обяснение, разбира се, не може да се приеме, толкова повече, че елементът „декоративност“ е сведен до минимум, а в повечето случаи изобщо не съществува в нашите надписи на гръцки език от времето на Първата българска държава. Никакви доказателства авторът не привежда и когато се опитва да отстрани една неудобна за неговото четене особеност на тюркските езици — а именно, че една тюркска дума не може да започва с две съгласни. За името *'Οσχουνος* се допуска, че там хс[сх]=ш, а, що се отнася до *'Οσλαβνας*, това име единствено като звукоподражателно се сближава с името Слав (*Σκλαβουνας*). Разбира се, такива хипотези могат да се формулират, но те в никакъв случай не са годни да служат за доказателство, че предложеното ново четене на тези имена е правилно и със сигурност установено. Фактът, че името *Τζεπα* не се придружава от определителен член, не е изключение, както мисли В. Б., а точно обратно — потвърждение на това, че имената в нашите надписи не са членувани, както не е членувано в тези надписи (с едно изключение) и името на Омуртаг, макар че това име съвсем не е било неизвестно, както се допуска за *Τζεπα*. Впрочем нечленувани са не само имената на Цепа и на Омуртаг от възпоменателните надписи, а и много други имена, между които можем да споменем: *Μαλαμηρ*, *Βορης*, *Βογιαν*, *Μιχαηλ*, *'Ισβουλος*. При наличието на тези примери и на факта, че гръцки транскрипции на тюркски имена, започващи със звук Ш (Ч) и предадени на гръцки с ХС (СХ), не са ни известни, става очевидно, че новото четене на личните имена във възпоменателните надписи, което ни предлага В. Б., възкресявайки подсказванията на Менгес и Грегоар, няма друга стойност освен на хипотеза, неподкрепена с научни доводи. Факти с предположения не се опровергават. Ето защо заключението на В. Б., с което той опровергава преди всичко самия себе си, като се отказва от четенето, което той даде на тези имена в неговите Първобългарски надписи,[9] и стига до извода, че „новият първобългарски надпис е важен на първо място в чисто езиково отношение, понеже той решава окончателно въпроса за правилното четене на личните имена в досегашните възпоменателни надписи и допринася за установяването на тяхната истинска форма“ (с. 413), не може да се приеме като нещо доказано в резултат на задълбочено изследване.

Като анализираме личните имена и техните определения, можем в заключение по този въпрос да кажем, че в старобългарските надписи на гръцки език от времето на Първата българска държава има следните варианти по отношение на членуването: 1) името не се придружава от член (вж. приведените по-горе примери); 2) името не се придружава от определение, но е членувано (напр. *ὁ Κρουμο:*); 3) името се придружава от определение, като и едното, и другото се членуват независимо от мястото, което заемат едно спрямо друго (напр *ὁ Κρουμος ὁ παπος* (PBI, с. 156, № 13, 1), *ὁ ἄρχον ὁ Κρουμος* (PBI, с. 125, № 2, 34—35), *τον 'Ισβουλον του καυχανον* (PBI, с. 277, № 57, 19—20); 4) членува се само определението, когато то предхожда името, напр. *τον Καυχανον 'Ισβουλον* (PBI, с. 156, № 13, 6), *ὁ καυ[χα]ν(ος) 'Ισβουλ(ος)* (PBI, с. 156, № 13, 10) и 5) определението се членува също и когато е след името (напр. *'Ισβουλον τον καυχανον* (PBI, с. 164, № 14, 4—5), *'Ωκορσης ὁ κοπανος* (PBI, с. 281, № 58, 2) а не *ὁ Κορσης ὁ κοπανος*, което е друга разновидност, посочена по-горе под номер 3.

От всички тези примери е ясно, че строго правило за употребата на определителния член при личните имена в старобългарските надписи на гръцки език не съществува. Както се вижда, и близостта, която има езикът на тези надписи, с новогръцкия, не е абсолютна, и дори, ако се вземе пред вид незасвидетелствуваната досега в нашите надписи употреба на предложния инфинитив и на предложното бъдеще, така характерни както за новогръцкия, така и за съвременния български език, трябва да признаем, че по някои съществени граматични особености тази разлика е още по-голяма, без с това да се отрича изтъкнатият и от В. Б. факт, че гръцкият език на старобългарските надписи има, ако не всички, както твърди авторът на рецензираната статия, то много от белезите и особеностите на новогръцкия.[10]

Няколко думи за произношението на последната сричка. Отурдацис е произношение според гръцката транскрипция на името. Как точно е звучало това име на тюрко-български, ние не знаем. Както вече посочих при обнародването на надписа, с гръцкото *τζ* навярно е предаден звук, който в кирилицата се предава с Ч. В. Б. чете Турдачис, следователно той приема това мое тълкуване, но към това навярно тюркско име, което е звучало Отурдач, той прибавя гръцкото окончание *ις*, та става, според В. Б., Турдачис. Но очевидно е, че името в разглеждания надпис не може да се чете другояче, освен както гласи неговата гръцка транскрипция, т. е. Отурдацис (или Турдацис според В. Б.). Щом пък се опитваме да възстановим неговото, макар и приблизително прабългарско звучение, то неминуемо гръцкото му окончание ще трябва да отпадне. И така на гръцки това име се е произнасяло Отурдацис, а на тюрко-български — Отурдач.

Вторият въпрос по същество, който е засегнал В. Б. и който не е отминат и в моята статия, е въпросът за титлата „кандидат“. Въпреки цитирането на много трудове, което е новото в статията на В. Б. и допълнение към моята статия, авторът не е казал нищо повече за длъжността, заемана от един кандидат при българския двор, което в същност можеше да оправдае появата на една статия по този въпрос. За по-голяма убедителност ще цитирам: „Титлата кандидат, пише В. Б., се явява за пръв път в горния надпис. Тя е била заета от византийския дворцов церемониал. Каква точно е била службата на кандидатите в двореца на българския владетел, е трудно да се каже поради

липса на други данни. Все пак може да се приеме с голяма вероятност, че тя ще да е била подобна на кандидатите във Византийския императорски дворец (с. 415)." В моята статия също е казано, че не е ясно какви са били функциите на лицето, което е носело тази титла при българския двор, но че безсъмнено тя е заимствувана от Византия не само като титулатура, но и като институция или по-точно звание, отговарящо на определена длъжност [11]

Другите въпроси, на които се спира В. Б., като напр. за влиянието на дворцовия церемониал в Константинопол върху българския двор, за поставянето на християнски знак в началото на старобългарските надписи от езическата епоха, за въвеждането на индиктионите и акламациите за дълъг живот, за обичая императорът да стъпва върху врата на победения неприятел и др., са неща, широко известни, и не стоят в пряка връзка със съдържанието на надписа. В. Б. сякаш иска да ни увери, че голямото културно-историческо значение на надписа, както той се изразява, се състои тъкмо в разкриването на огромното влияние, което Византия е упражнявала върху новооснованата българска държава на юг от Дунав, и дори с подчертано чувство за високомерие ме обвинява, че не съм разбрал тая проста истина. Принуден съм и тук да не се съглася с автора. Той наистина не е разбрал значението на надписа, щом той му е послужил за повод да повтаря известни неща и да поставя акцента, изхождайки от един нищожен повод, върху голямата цивилизаторска роля на Византия. Разбира се, тази роля не може да се отрече, но ние не можем да говорим за нея под път и над път. Във всеки случай за това не ни дава право новооткритият възпоменателен надпис от Плиска. Значението на този надпис е съвсем друго. То е преди всичко във факта, както вече посочих, че за първи път в Плиска се открива такъв важен писмен паметник in situ. Този надпис, както никой друг от известните досега, е свързан именно с историята на първата българска столица, където живее и развива широка строителна дейност големият български строител хан Омуртаг. В това е основното историческо значение на надписа. Що се касае до срещаната тук за първи път титла „кандидат", то тя се явява само потвърждение на нещо, което отдавна е установено в науката — заимствуването от Византия не само на културни ценности, но и на звания, титли и длъжности от византийската военно-административна номенклатура.

И най-накрай В. Б. се занимава с израза *θρεπτὸς ἄνθρωπός μου*. Въз основа на един текст от Константин Порфирогент той изказва предположението, че изразът *θρεπτὸς ἄνθρωπός μου* или *τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθρωπος* може би означава лице, „което е било канено на тържествените угощения на кана, по подобие на византийския двор и че този израз може би отговаря на византийското *βασιλικὸς ἄνθρωπος=τοῦ ἄρχοντος ἄνθρωπος* с прибавка на *θρεπτός*" (с. 418). Свързването на *θρεπτὸς* от нашия надпис с *θρέφει* от текста на Константин Порфирогенет на пръв поглед изглежда убедително, обаче силно шокиращ е фактът, че в цитирания от В. Б. текст от съчинението „За церемониите" между поканените, които са изброени с техните титли и длъжности (препозити, патриции, ипарси, магистри, стратиоти и други военачалници), липсват тъкмо кандидатите. Следователно, ако правилно се използува текстът, би трябвало да се заключи точно обратното — че кандидатите не са били канени на тези угощения. Ето защо този текст не може да се свърже с нашия надпис и по-конкретно с длъжността на кандидатите, за да се изясни по тоя начин привилегированата категория царедворци, наречени *θρεπτοὶ ἄνθρωποι*, към която, както се вижда от нашия надпис, са се числели и кандидатите. От друга страна, нито един от поканените, изброени в цитирания текст на Константин Порфирогенет, не е наречен *θρεπτὸς ἄνθρωπος*. По тая причина този текст не може да се свързва с нашите надписи и да се тълкува буквално. Той очевидно има и друго, преносно значение, което засега с точност не ни е известно, но което, най-общо казано, се покрива, както предполага и В. Б., с така нар. *βασιλικοὶ ἄνθρωποι*, съставляващи специален корпус към императорския двор, на чело на който е стоял катепан.[12]

В заключение трябва да кажа, че В. Б. не внася някакво подобрение в превода на надписа, нито в неговото тълкуване. Остава необяснимо защо той го обнародва втори път.

СТ. МИХАЙЛОВ

[1] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Археология, 1970, кн. 4, с. 1—8. Тук съм длъжен да поясня, че по причини, които не ми е възможно да изложа тук, бях принуден да напиша тази статия при полеви условия, без да имам на разположение цялата необходима литература по въпроса.

[2] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 1.

[3] Неочаквани за мен обаче бяха неакадемичният тон, както и лавината от обидни суперлативи, които авторът е счел за нужно да изсипе по мой адрес, очевидно за да оправдае по този начин съвсем излишното повторно обнародване на надписа. В. Б. пише: „Ст. Михайлов е направил несполучлив опит да издаде надписа." Ако се държи на точността на българския език, трябва да се признае, че това твърдение е невярно, тъй като не съм правил опит за издаване, а съм обнародвал надписа по всичките правила на книгоиздаването, и то на два пъти — веднъж на български (вж. по-горе, заб. 1) и втори път на френски под заглавие: Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska. — Byzantion, XL, 1970, 2, Bruxelles, 1971, p. 421—434. Що се отнася до това, доколко сполучливо или несполучливо съм разчел надписа, по този въпрос ще си позволя да поспоря в настоящата статия с В. Б.

[4] В. Б. продължава да си служи с изкуствено изкованите от буржоазната археологическа наука термини „първобългарски" и „първобългари". Тези термини са абсолютно неприемливи от гледна точка както на етническото, така и на историческото им съдържание.

[5] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи.— ГСУ XXXI, 1934. с. 41—44.

[6] В. Бешевлиев. Гръцкият език в прабългарските надписи. — ГНМ, 1922—1925, с. 404; V. Bešev-liev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 37.

[7] PBI=Die protobulgarischen Inschriften.

[8] Byzantion, XXI, 1951, p. 276 (по В. Бешевлиев).

[9] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 41—52; вж. също: същият автор: Гръцкият език в прабългарските надписи, с. 407—410.

[10] В. Бешевлиев. Гръцкият език в прабългарските надписи, с. 383 и сл.

[11] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска, с. 7.

[12] H. Glykatzi — Ahrweiler. Administration de l'Empire byzantin aux IXe—XIe siècles. — BCH, LXXXIV, 1960, 1, p. 28, note 9.

Преглед

V международен конгрес по нумизматика, Ню-Йорк—Вашингтон

От 9 до 16 септември 1973 г. в Ню Йорк и Вашингтон бе проведен международен конгрес по нумизматика, който след конгреса в Париж (1953), Рим (1961), Йерусалим (1963) и Копенхаген (1967) е петият по ред, организиран от Международната комисия по нумизматика в периода след Втората световна война.

Дейно участие в подготовката и провеждането на конгреса взе Американското нумизматично дружество, което е едно от най-старите научни нумизматични дружества в света. То притежава своя собствена колекция, научни кабинети, в които работят изтъкнати специалисти в областта на античната и средновековната нумизматика, като Маргарет Томсон, Нанси Вагонер, Жорж Милс и др.; огромна библиотека и свои издания с научен и библиографски характер. В работата на конгреса взеха участие около 150 делегати — представители на почти всички европейски страни, САЩ, Канада, Саудитска Арабия и Израел. Съветските нумизмати бяха представени от В. Потин, специалист по средновековна нумизматика в нумизматичния отдел на Ермитажа; полските — от проф. Р. Киерсновски, доц. Суходолски и Александра Крижановска; чешките — от Ярмила Степкова (Прага), Иржи Зейбал (Бърно), Зденка Немешкалова (Археологически институт в Прага) и Ева Колникова (Нитра), румънските — от проф. Б. Митреа и Окт. Илиеску; унгарските — от И. Идай, сътрудник в Унгарския национален музей; югославските — от проф. Ал. Йелочник (Любляна) и българските — от проф. Т. Герасимов и н. с. Йорданка Юрукова.

На конгреса присъствуваха и редица други видни представители на съвременната нумизматична наука като Жорж Льо Ридер — Франция, Филип Гриерсон — Англия, Маргарет Томсон — САЩ, Мария Алфолди — ГФР, Колин Крей — Англия, Тони Хакенс и проф. Пол Настер — Белгия и др.

Конгресът бе открит на 10 септември т. г. с тържествено събрание, проведено в салона на Американската академия на изящните изкуства и литература в Ню Йорк. Приветствия поднесоха Маргарет Томсон, секретар на организационния комитет и член на бюрото на Международната комисия по нумизматика; Самуел Милбанк, председател на Американското нумизматично дружество, и Жорж Льо Ридер, временен председател на бюрото на Международната комисия по нумизматика, който при отсъствието на К. Сютерланд — Англия, пое и функциите на председател на конгреса.

Редовната работа на конгреса протече в няколко секции: антична (гръцка и римска нумизматика); средновековна, ислямска и т. нар. „обща". В последната бяха обсъдени преди всичко доклади, в които бяха разгледани въпроси, свързани с монетосеченето от епохата на късното възраждане. Работата на секциите се ръководеше от най-изтъкнатите профилирани специалисти.

Наред със споменатите „редовни" секции на 14 септември във Вашингтон се проведе единственото заседание и на една извънредна секция, наречена „келтска". Това твърде общо на пръв поглед название обедини в същност седем доклада, засягащи отделни моменти в развитието на т. нар. „келтско" монетосечене.

Тук не е възможно да се спрем по-подробно върху всички доклади, изнесени в различните секции, които общо бяха на високо научно равнище (подробни резюмета на докладите бяха изпратени от авторите още в края на 1972 г. за одобрение от бюрото на Международната комисия). Ще се задоволим да споменем само тези, които имат по-тясна връзка с материала, с който борави нашата нумизматична наука.

Такива въпроси бяха засегнати в докладите на: Моника Лалу (Белгия) „Някои стилови паралели между монетните типове на кизикените и съвременното изкуство", проф. Петер Франке (ГФР) „Съюзно монетосечене на градовете в Мала Азия", проф. Тони Хакенс (Белгия) „За монетосеченето на Аргос", Октавиан Илиеску (Румъния) „За монетната система на Истрия, Калатия и Томи през V—III в. пр. н. е.", Куртис Клей (САЩ) „За римските императорски медалиони — датиране и поводи за тяхното отсичане", проф. Филип Гриерсон (Англия) „Монетни съкровища от ранното средновековие", проф. Ричард Киерсновски (Полша) „Средновековни монетни имитации и фалшификации — тяхното икономическо и културно значение" и проф. Букур Митреа (Румъния) „Циркулация на византийските монети в Диногеция през VI в.".

Съветският делегат Вл. Потин изнесе много интересен доклад, засягащ един основен въпрос с важно теоретично и методично значение, „Систематизация на монетните съкровища и тяхното значение за проучванията в областта на нумизматиката".

Българските нумизмати изнесоха доклади в секцията по антична нумизматика в заседанието на 11 септември, проведено в Георгиевската зала на Хилтон-хотел в Ню-Йорк под председателството на изтъкнатия специалист в областта на римската нумизматика д-р Пиер Бастиен (Франция).

Докладът на проф. Т. Герасимов „Монетите на античния град Одроса в Тракия" запозна слушателите с един рядък вид бронзови монети, върху които се чете странен на пръв поглед надпис *ΟΔΡΩΣΩΝ*. Върху определението на тези монети в античната нумизматика съществуваха

най-различни хипотези. От тях най-разпространена беше тази на известния френски нумизмат Ернст Баблон, според който надписът *ΟΔΡΩΣΩΝ* свързва отсичането на въпросните монети с тракийското племе одриси. Същият автор датираше монетите от края на III—II в. пр. н. е. Мнението на Баблон намери отражение на времето в съчиненията на нашите големи нумизмати В. Добруски и Н. Мушмов, посветени на тракийската нумизматика. Въз основа на стиловите белези, на иконографските особености (изразени преди всичко в представянето на главата на Херакъл върху лицевата страна на тези монети и на кривака — характерен атрибут на това божество — върху опакото на същите монети), на сведенията за циркулацията на тези монети, срещани преди всичко в Югоизточна Тракия по горното течение на реките Тунджа и Марица, както и въз основа на сведения, почерпени от старите автори, в които се споменава съществуването на град Одроса в Тракия, проф. Герасимов защити убедително едно ново становище, а именно, че монетите с надпис *ΟΔΡΩΣΩΝ* са сечени от тракийския град Одроса (този град се е намирал в съседство с тракийското селище Ускудама).

Значението на това ново изследване на проф. Герасимов е, че не само определи и датира един рядък вид бронзови монети, срещащи се в нашите земи и застъпени преди всичко в нашите музейни сбирки и колекции, но че потвърди и съществуването на едно ново селище във вътрешността на Тракия — Одроса, което подобно на Кабиле започва да сече монети през елинистическата епоха.

В доклада на Й. Юрукова „Разцвет на тракийското монетосечене" се разглеждат характерните особености на това монетосечене през първата половина на IV в. пр. н. е. — епоха на икономически и политически разцвет на тракийската държава. Изображенията, представени върху монетите на тракийските владетели, показват, че през този период са съществували различни династии, които са управлявали южните области на Тракия и които са имали монетни дворове със свои постоянни знаци. Последните могат да се разглеждат като емблеми на градовете, в които монетите са били отсечени. Представянето им върху монетите на тракийските владетели ги превръща и в техни емблеми. Така в най-югоизточната част на Тракия между долното течение на Марица и Бизантион последователно секат своите монети в монетарницата на Кипсела владетели от династия, която започва с Хебризелм; в нея влизат Котис I, Керсоблепт и Филемон (Филетас ?).

Друга династия, която е владеела земите в Източните Родопи между Маронея и Тракийски Херсонес, е представена от владетелите: Медок (Аматок I), Аматок II и Терес II. Тя сече монетите си в монетарницата на Маронея. На запад от тази област — от Маронея до македонската граница (между Места, Струма и Егейско море) — са се намирали владенията на трета династия, представена от Сараток, Берисад и Кетрипор.

Освен тези доклади, прочетени и обсъдени в профилираните секции, на 13 септември във Вашингтон под председателството на Жорж Льо Ридер се проведе обща сесия върху най-важните и актуални нумизматични проблеми.

Тази сесия беше изключително интересна поради значимостта на въпросите, разгледани на нея, повечето от които имат пряко отношение към развитието на нумизматиката у нас. Проф. Филип Гриерсон (Англия) запозна слушателите с предстоящите публикации на конгреса. Проф. Тони Хакенс (Белгия) постави на обсъждане един важен въпрос — изготвяне на каталог-инвентар на колекциите на антични монети. В същност идеята на автора на доклада бе да се провежда в международен мащаб систематично издаване на монетните съкровища, които съдържат антични монети и се съхраняват в различните музейни сбирки в света. Проф. Хакенс отбелязва, че е особено необходимо и издаването на античните монети, откривани при системно провежданите археологически разкопки. Идеята на докладчика бе, че издаването на такива подробни справочници ще подпомогне изследвачите в областта на античната нумизматика — те ще бъдат информирани предварително за нумизматичния материал (местонамиране, местонахождение, количество, вид и библиографски сведения), който е предмет на техните проучвания. Издаването на тези справочници ще хвърли светлина и върху някои общи въпроси, като тези за характера на монетната циркулация през определена историческа епоха, икономическите връзки и влияния, главните търговски пътища и пр.

Докладът на проф. Хакенс, който беше подробно обсъден и възприет, поставя нова и отговорна задача пред нашата нумизматична наука: да бъде издаден в близките години подробен справочник за съкровищата от антични монети, съхранявани в музейните колекции в София и страната. В него би следвало да намерят своето място и единичните монетни находки, откривани по време на провежданите у нас археологически разкопки. В повечето случаи обаче тези монети се задържат заедно с останалия археологически материал в продължение на години от ръководителите на разкопките, което не дава възможност на специалистите да се запознаят дори и в най общи линии с неговото съдържание.

При издаването на тези справочници у нас ние ще бъдем затруднени от два фактора, различни по същност и значение: 1) броят на намираните у нас (случайно или в резултат на редовни и спасителни археологически разкопки) антични монетни съкровища е извънредно голям; 2) у нас липсват достатъчно добре подготвени нумизматични кадри (тази липса на кадри се обяснява преди всичко с това, че в Софийския университет курсът по нумизматика се състои само от 10 часа, в рамките на които на студентите не могат да се посочат дори и заглавията на основните съчинения по нумизматика).

Ларк Лансервист от Стокхолм спря вниманието на аудиторията върху друг интересен проблем — за съвременните репродукции и имитации, които, когато са сполучливо направени, са опасност не само за колекционерите и частните търговски фирми, но и за музейните работници-специалисти.

И действително античната нумизматика особено познава немалко такива случаи, в които сполучливо направени фалшификати — редкости или уникуми, намират място в научни издания (корпуси или каталози), като стават повод в някои случаи за оживени дискусии в защита или в опровержение на тяхната автентичност.

Още се помнят усилията, които положи на времето големият немски нумизмат Хуго Геблер и които му донесоха немалко хули и горчиви обиди, за „очистване" на монетите на македонските царе, на т. нар. „трако-македонски" племена, и на гръцките полиси, разположени на южния тракийски бряг от намерилите своето място в научни издания съвременни фалшификати.

В доклада на Ернст Климовски (Израел) се засегна друг въпрос, който е във връзка с нашата нумизматична наука — систематичното проучване на гръцкото императорско монетосечене т. е. на монетите, сечени от управителите на различ-

ните градове на Балканския полуостров и Мала Азия през епохата на римското владичество. Тези монети са важен извор за проучване на икономическата и политическата история на градовете, религиозните вярвания на градското население и пр.

У нас се провежда системно проучване на това монетосечене. Тази година излезе от печат в Берлин съставеният от Йорд. Юрукова „Корпус на монетите на Деултум", издание на Германската академия на науките. В работа са корпусите на монетите на Бизия, Адрианопол, Месемврия и Аполония; предвижда се те да бъдат предадени за печат, а някои от тях и издадени до края на 1980 г.

Балаш Капоши (Швейцария) постави въпроса за необходимостта от преиздаването на някои основни съчинения по нумизматика — монографии, корпуси и каталози. При обсъждането се стигна до извода, че много от тези съчинения са все още актуални и необходими и затова и преиздаването им ще бъде полезно. Необходимо е обаче техните редактори да ги допълнят с addenda et corrigenda, които да съдържат не само новата литература, но и всички допълнителни корекции на остарели вече схващания (определения, датировки и пр.).

На 15 септември, в деня на закриването на конгреса се състоя заседание на Международната комисия по нумизматика. В дневния й ред бяха включени следните въпроси: промени в устава на комисията, определяне на мястото и датата на следващия международен нумизматичен конгрес и избор на ново бюро. Предложението на ирландските делегати следващият конгрес да бъде проведен в Дублин през 1981 г. и провеждането му да съвпадне по този начин с честването стогодишнината на ирландското нумизматично дружество не бе възприето от някои делегати. Прие се друго решение: конгресът да бъде проведен в Швейцария в градовете Берн и Фрибург през есента на 1979 г. За председател на новото бюро бе избран Жорж Льо Ридер (Франция), а за подпредседатели — проф. Р. Киерсновски (Полша) и Маргарет Томсон (САЩ). За член на бюрото бе избран румънският нумизмат Октавиан Илиеску.

По време на конгреса бяха организирани и няколко посещения на големите американски музеи: Метрополитен музей и Бруклин музей (Ню Йорк), Евергрийн Хауз (Балтимор) и Дъмбъртън Оакс (Вашингтон). Последният притежава изключително богата сбирка от византийски монети и печати, които привлякоха основателно вниманието на всички специалисти в тази област. Интерес предизвика не само богатият нумизматичен фонд, но и неговата експозиция, която издава високата научна подготовка на уредниците и естетическия им вкус. Колекцията от византийски монети на Дъмбъртън Оакс се издава в поредица от каталози с коментар от двамата изтъкнати познавачи на византийската нумизматика — проф. Ф. Гриерсон и А. Белинджър.

По пътя Ню-Йорк — Вашингтон бе посетен и Евергрийн Хауз в Балтимор, който също притежава интересна нумизматична колекция от антични и средновековни монети. Евергрийн Хауз, подобно на Дъмбъртън Оакс, представлява частна фондация, създадена от сбирките на големия американски колекционер Джон Гарет.

Една положителна изява на организаторите на конгреса и преди всичко на Международната комисия по нумизматика бе предварителното издаване в три тома на излезлите в периода 1966—1971 г. съчинения (монографии, студии и статии) в областта на античната, средновековната, ориенталската и модерната нумизматика. Чрез тях конгресистите бяха запознати предварително с най-новите изследвания в областта на нумизматиката.

Международният конгрес в Ню-Йорк — Вашингтон помогна за установяването на преки контакти между учените-нумизмати в света, които в общите дискусии обсъдиха най-интересните проблеми на нумизматиката като историческа наука в настояще и бъдеще.

. ЮРУКОВА

Книгопис

I. Общи съчинения

Александров, А. България — световен музей на тракийската култура. Отзвуци от един голям конгрес. — НТМ, 1973, кн. 3, с. 9—12.

Балканска, А. Въпроси на библиографията по археология на България. — В: I конгрес на БИД, II, 1972, с. 509—513.

Бонев, А., З. Гочева, Л. Дончева-Петкова. XVII национална археологическа конференция. — Археология, 1972, кн. 4, с. 69—76.

Ботушарова, Л. Археологията и обществеността. Из опита на Античния отдел при Пловдивския археологически музей. — МПК, 1973, кн. 1, с. 35—37.

Василев, В. Д. Георги Димитров за историческата наука и културното наследство. — Археология, 1972, кн. 3, с. 1—5.

Георгиев, В. Днешното състояние на тракологията. — Археология, 1972, кн. 4, с. 1—8.

Джамбов, Х., Н. Алваджиев, И. Терзийски. Паметта на един град. Пловдив, Хр. Данов, 1972, 143 с.

Дойнов, Д. Д-р. Иван Велков. — МПК, 1973, кн. 1, с. 55—57. (Приносът му за развитие на българската археологическа наука).

Иванов, Т. Архитект Сава Н. Бобчев на 80 години. — Археология, 1972, кн. 4, с. 77—78.

Китов, Г. Калиакра през античността и средновековието. — ГСУ „Климент Охридски", ФИФ, 1972, кн. 3 — История, с. 1—23.

Колев, К. Развитие на лозарството и винарството през античността и средновековието в източната част на Балканския полуостров. — Научни трудове на Центъра за научно-изследователска, развойна и проектантска дейност по винарска промишленост, 13, 1971, с. 7—38.

Коледаров, П. Първа международна научна конференция и изложба

на историческата карта в Будапеща (окт. 1972). — ИПр, 1973, кн. 1, с. 141—144.

Краткая история болгарской архитектуры. С. БАН, 1969, 648 с., 641 рис.

Рец.: M. Biernacka—Lubańska: Archeologia, XXII, 1971, s. 231—232.

Симеонов, Б. Первый международный конгрес по фракологии (София, 5—10 июля 1972 г.). — Балканско езикознание, XVI, 1973, кн. 2, с. 116—120.

Симеонова, Г. Издания на Окръжния исторически музей — Русе. — МПК, 1973, кн. 1, с. 65.

Тодоров, Й., В. Василев. Женският образ в археологическите паметници. — Жената днес, 1973, кн. 7, с. 16—17.

Янев, В., И. Катевски. Възможности на геоелектричните методи при изследванията на Велики Преслав. — Археология, 1972, кн. 4, с. 56—62.

Янев, С. Нови данни за църквата „Св. Георги" в София. — МПК, 1973, кн. 1, с. 42—46.

Lauzanne, L. (Informations UNESKO). Lumières nouvelles sur l'histoire des thraces. Compte rendu du Premier Congrès d'Etudes Thraces, Sofia 5—10 juillet 1972. — Archeologia, 1973, 58, p. 72—74.

II. Праистория

Детев, П. Две мраморни фигурки на жени от Пловдивско. — Археология, 1972, кн. 3, с. 68—71.

Иванов, И. Енеолитно селище и гробове от бронзовата епоха при град Девня. — ИНМВ VIII, 1972, с. 246—259.

Иванов, Тотьо. Енеолитни глинени идоли от с. Кривня, Разградско. — МПК, 1973, кн. 1, с. 6—8.

Маргос, А. Микролити от енеолитни селища във Варненско. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 233—235.

Маргос, А. Праисторическата селищна могила „Калето" при с. Левски, Варненско. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 236—245.

Мерперт, Н. Древнейшие каменные крепости Болгарии. — В: Новое в археологии, М. 1972, с. 46—55.

Николов, Б. Богове от глина. — Изкуство, 1972, кн. 9, с. 36—40.

Радунчева, А. Отново за мраморната човешка фигурка от гр. Казанлък. — Археология, 1972, кн. 3, с. 72—78.

Сираков, Н. Технология, типология на каменните изделия от палеолита и номенклатура на българския език. — Археология, 1972, кн. 3, с. 20—32.

Тодорова, Х. Лекция на д-р Йозеф Владар върху проблемите на бронзовата епоха в Европа. — Археология, 1972, кн. 3, с. 80.

Тодорова, Х. Нови данни за мирогледа на човека през каменно-медната епоха. — Философска мисъл, 1972, кн. 11, с. 60—69.

Тодорова, Х. Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България. — Археология, 1973, кн. 1, с. 59—64.

III. Античност

Александров, Г. Новооткрито антично съкровище в с. Якимово, Михайловградско, — Векове, 1972, кн. 5, с. 90—93.

Бучински, Д. Фрагмент от саркофаг от Враца. — МПК, 1973, кн. 1, с. 15.

Венедиков, И. Паметници на древното изкуство. — Лъч, 1973, кн. 2, с. 36—37.

Венедиков, И. Три забележителни паметника от Несебър. — Векове, 1972, кн. 6, с. 62—71.

Герасимова-Томова, В. Карабизия — тракийско селище при с. Галата, Варненски окръг. — Археология, 1972, кн. 4, с. 29—32.

Гетов, Л., Ж. Попов. Гробни находки от Ямболско. — Археология, 1972, кн. 3, с. 42—52.

Димитров, Б. Бележки за западночерноморския крайбрежен път в античната епоха. — Векове, 1972, кн. 3, с. 43—46.

Димитров, Б. Експедиция „Бесика'72". — Турист, 1973, кн. 5, с. 24—25.

Димитров, Б. Експедиция „Меден рид'72". — Турист, 1973, кн. 1. с. 25—31.

Дремсизова-Нелчинова, Ц., Г. Тончева. Антични теракоти от България. С., Български художник, 1971, 126 с.

Златковская, Т. Возникновение государства у фрагийцев VII—V в. до н. э. М., Наука, 1971. 268 с.

Рец.: Жигунин, Б., С. Шофман. — ВДИ, 1973, кн. 1, с. 204—208.

Иванов, Т. Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от България. — Археология, 1972, кн. 4, с. 9—29.

Иванов, Т. Употреба и устройство на хипокауста в България. — Год. на Националния политехнически музей, I, 1972, с. 91—109.

Йорданов, К. Конференция по проблемите на прехода от античността към средновековието. — Археология, 1972, кн. 4. с. 68—69.

Кузманов, Г. Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV—VI в.). — Археология 1973, кн. 1, с. 14—21.

Маразов, И. Изображението на човека в тракийските паметници от Румъния. — Изкуство, 1973, кн. 1, с. 13—19.

Милчев, Ат. Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово III, Михайловградско. — Археология, 1973, кн. 1, с. 1—14.

Минчев, Ат. Амфори от IV—VI в. във Варненския музей. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 273—286.

Николов, Б. Тракийски гробни находки от Врачанско. — Археология, 1972, кн. 3, с. 53—68.

Николов, Н. Антични паметници от гр. Сандански и околността му. — МПК. 1973, кн. 1, с. 8—15.

Станчева, М, Загадка фракийской цивилизации. — Курьер, 1973, кн. 2, с, 16—20.

Станчева, М. Тракийски златоносни рудни разработки край София. — Археология, 1973, кн. 1, с. 53—59.

Тончева, Г. Новооткрито тракийско селище от раннохалщатската епоха край Варна. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 260—272.

Тончева, Г. Тайната на тракийската могила. — Космос, 1973, кн. 3, с. 11—13.

Чангова, Й. Тракийско селище на хълма „Кракра" в гр. Перник.— Археология, 1972, 4, с. 33—41.

Фол, Ал. Одриската държава и двата атински морски съюза. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С. Наука и изкуство, 1973, с. 121—136.

Vasileva, D. La Basilique du Cerf. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p. 253—273.

IV. Средновековие

Аладжов, Д. Материалната култура на Югоизточна България през IX—XI век. — В: Славяните и средземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 135—159.

Ангелов, Д. История на Византия. С. Наука и изкуство, 1972, 179 с.

Ангелов, Д. Научното дело на проф. Йордан Иванов като историк и археолог. — Векове, 1972, кн. 4, с. 43—49.

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, 415 с.

Рец.: Ст. Лишев. — Etudes historique, 1973, VI, p. 371—381.

Антонова, В. Църква № 5 в Шуменската крепост. — Археология, 1973, кн. 1, с. 42—53.

Артамонов, М. И. Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — В: Славяните и среди-

земноморския свят VI—XI в. С., 1973, с. 267—270.

Бакалова, Е. Изображения на грузински светци в Бачковската костница. — ИИИзк., XVI, 1973, с. 87—108.

Божков, Ат. Българската историческа живопис. Ч. I — Миниатюри, икони, стенописи. С., Български художник, 1972, 272 с.

Божков, Ат. Миниатюри от Мадритския ръкопис на Иоан Скилица. С., БАН, 1972, 162 с.

Босилков, С. 12 стенописи в България. С., Български художник, 1971, 24 с., XII табл.

Вакланова, М. Византийска златна икона-реликвиар. — Археология, 1972, кн. 3, с. 13—19.

Вакланова, М. Новооткрито съкровище в Преслав. — Векове, 1972, кн. 3, с. 52—56.

Възжарова, Ж. Михаил Артамонов. — Археология, 1972, кн. 4, с. 78—80.

Вължарова, Ж. Славяне и прабългари в связи с вопросам средиземноморской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век, С., 1972, с. 239—266.

Гандев, Хр. Българската народност през 15 век. Демографско и етнографско изследване. С., Наука и изкуство, 1972, 398с.

Димитров, Д. И. Древноболгарские некрополи в Варненском округе. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 75—91.

Димитров, Д. И. Ранноболгарски некропол № 3 при Девня. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 45—65.

Дуйчев, И. Българско средновековия. С., Наука и изкуство, 1972, 620 с.

Кузев, Ал. Още веднъж за Варненската средновековна крепост. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 67—80.

Мавродинова, Л. Пространството и архитектурният декор в източнохристиянската средновековна живопис. — Изкуство, 1973, кн. 2, с. 29—34.

Милчев, А. Формирование староболгарской культуры. — В: Славяните и средиземнорският свят VI—XI век. С., 1973, с. 105—133.

Милчева—Славянска, Хр. Плиска—Преслав. С., Медицина и физкултура, 1973, 54 с.

(Историко-археологичен очерк с маршрути).

Мутафчиев, П. Избрани произведения. Т. I. Ред. Д. Ангелов, С., Наука и изкуство, 1973, 684с.

Мутафчиев, П. Избрани произведения, Т. II. Ред. Д. Ангелов. С., Наука и изкуство, 1973, 752 с.

Овчаров, Д. Археологически аспекти на българската ранносредновековна фортификация. — Военноисторически сборник, 1973, кн. 1, с. 54—71.

Панайотова, Д. Някои проблеми на българската архитектура през XII—XIV в. — Проблеми на изкуството. 1973, кн. 1, кн. 1, с. 50—57.

Панайотова, Д. Църквата в Долна Каменица и изкуството от това време. Архитектура. — ИИИзк, XVI, 1973, с. 25—48.

Папазова, Е. Богомилски надгробни паметници в Босна и Херцеговина. С., Български художник, 1971. 116с., 50 ил.

Рец.: M. Kiselinčeva. Études balkaniques, 1972, 4, p. 145—146.

Станчева, М. Колекцията от лули във Варненския музей. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 81—99.

Станчева, М. Средновековно българско въоръжение от Средец.— В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., Наука и изкуство, 1973, с. 385—395.

Стоянов, М. Украса на славянските ръкописи в България, С. България. С., Български художник, 1973, 252 с.

Стригачев, Ст. Белоградчишката крепост. — Турист, 1973, кн. 4, с. 27—28.

Тотев, Т. За една игра в средновековна България. — Археология, 1972, кн. 3, с. 33—41.

Халиков, А. Х. Столицата на Волжска България от домонголско време. — Археология, 1973, кн. 1, с. 21—37.

Хынку, И., И. Рафалович. Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, 161—182.

Чангова, Й. Нови разкопки в Ловчанската крепост. —Турист, 1973, кн. 6, с. 24.

Щерева, И. Колективна находка от средновековни накити от София. — Археология, 1973. кн. 1, с. 38—41.

Якобсон, А. Некоторые закономерные особености средневековой архитектуры Балкан, Восточной Европы, Закавказья и Средней Азии. — Византийски временник, 1972, кн. 33. с. 166—188.

Angelov, D. Die Bildung des bulgarischen Volkes. — B: Les slaves et le mond méditerranéen VI—XIe s. S., 1973, p. 7—12.

Angelov, D. Parallele in der sozialwirtschaftlichen Entwicklung Bulgariens und Serbiens im Mittelalter. — Etudes historique, VI, 1973, p. 29—36.

Angelov, D. Quelque problèmes de la nationalité bulgare au IX—X s. La langue et la prise de conscienec. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p, 9—20.

Bojadžiev, St. Une église cruciforme à cing nefs à Preslav. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p. 53—73.

Boschkov, A. Die bulgarische Volkskunst, Rechlinghausen, Bongers. 1972. 384 p.

— *Lásló, G.* Des Scythes aux Hongrois. L'Art des Nomades. Editions Cercle d'Art, Paris-Corvina. Budapest, 1972, 166 p.

(Разглежда нагисенмиклошкото съкровище).

Michailov, St. Les slaves et la culture méditerranéenne à l'èpoque du Premier royaume Bulgare. — B: Les slaves et le monde méditerraneén VI—XIe siecles. S. 1973, p. 53—74.

Panajotova, D. Les portrait des donateurs et l'ornement sur les fresques de l'église de Dolna Kamenica. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p. 275—294.

Vaclinov, St. Problèmes récents sur Preslav. — B: Les slaves et le monde méditerranéen VI—XIe siècles, S. 1973, 215—218.

V. Нумизматика

Герасимов, Т. Коя монета е „костадинка". — Филателен преглед, 1973, бр. 5, с. 11.

Герасимов, Т. Отново за фалшивите монети с надписи *ΑΤΑΙΑΣ* и *ΑΤΑΙΑ*. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 3—16.

Герасимов, Т. Парични знаци — плочи от мед. — Филателен преглед, 1973, бр. 4, с. 11.

Григорова, К. Монетно съкровище от XVII в. от София. — МПК, 1973, кн. 1, с. 16—19.

Димитров, Д. Бронзови монети на династа Адей от разкопките в Севтополис. — Археология, 1972, кн. 3, с. 6—13.

Димитрова-Чудилова. С. Контрамаркирани римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, 1972, кн. 4, с. 41—50.

Плакидов, Б. 2500 години музика. Изображения върху монети, сечени по нашите земи в античността. — Българска музика, 1973, кн. 1, с. 40—43.

Тотев, Т. Новооткрити византийски оловни печати от Преслав.— ИНМВ, VIII, 1972, с. 287—291.

Gerasimov, T. Des fausses hyperpères de Jean V et Manuel II Paléologue. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p. 220—223.

Jurukova, J. Un sceau d'irène Synadènos. — Bysantinobulgarica, 1973, p. 221—226.

VI. Епиграфика

Бешевлиев, В. Нов възпоменателен първобългарски надпис. — Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., Наука и изкуство, 1973, с. 412—418.

Велков, В. Етнографски принос към историята и етнографията на римска Тракия. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., Наука и изкуство. 1973, с. 407—411.

Дуриданов, И. Мнимо славянско име в римска военна диплома. — Археология, 1972, 3, с. 79.

(Критика на публикуван текст на новонамерена военна диплома в кн. 1, 1971, с. 48 на сп. Археология).

Маргос, А. Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост, — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов, с. 419—424.

Гачева-Хитова, М. Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия и културния живот на западнопонтийските градове през I—III в. — ИНМВ, VII, 1972, с. 17—44.

VII. Музейно дело и консервация

Гайдаров, Н. Правният режим на движимите паметници на културата. — МПК, 1973, кн. 1, с. 31—35.

Джамбов, Хр., М. Матеев. Музей на тракийската култура в Пловдив. — МПК, 1973, кн. 1, с. 47—48.

Дойнов, Д. Приносът на музеите за изучаването и документирането на българското възраждане. — В: Първи конгрес на БИД, т. I, 1972, с. 463—464.

Кисьов, И., М. Райчев, З. Миланов. Съвременни проблеми на българското музеезнание. — В: Първи конгрес на БИД, II, 1972, с. 451—462.

Марин, М. Музеите и българската историческа наука. — В: Първи конгрес на БИД, II, 1972, с. 447—449.

Мосни, Г. Функции и цел на музея. — МПК, кн. 1, с. 38—42.

Петров, Л. Технически средства в унгарските музеи. — МПК, 1973, кн. 1, с. 62.

Радонов, З. Помощта от Русия при зараждането на музейното дело у нас. — Археология, 1972, кн. 4, с. 65—68.

Симеонова, Г. Впечатления от музеите във Варшава. — МПК, 1973, кн. 1, с. 60—61.

Силяновска-Новикова, Т. Основи на музеезнанието, Лекции и изследвания. С., Наука и изкуство, 1972, 271с.

Станчева, М. Приносът на българските музеи в областта на археологията през изтеклите 25 години и перспективите за тяхната работа.— В: Първи конгрес на БИД. II, 1972, с. 465—467.

Marcinková, A, Studijna cesta literárnych múzejnikov do Bulharska. — Muzeum. Metodický, študijný a informačný materiál, XV I, 1972, 3, 190—191.

Revista muzeelor. 1971, 1—6.

Рец.: А. Кузманова. — МПК, 1973, кн. 1, с. 63—65.

Б. МИШКОВСКА

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

СТАТИИ

Румен Катинчаров — Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България 1
Димитър Пеев — Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България 24
Иван Маразов — За сюжета и произхода на босфорския ритон от колекцията на Ермитажа . . 32

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Богдан Николов — Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско 41
Е. Бацова, *М. Кънчев* — Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско 50
Константин Маджаров — Северната порта на Хисарската крепост 52
Ана Балканска — Строителен надпис от късноантичната крепост Тириса на нос Калиакра . . 66

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Ст. Михайлов — В. Бешевлиев. Нов възпоменателен първобългарски надпис. — Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 412—418 . . 73

ПРЕГЛЕД

Й. Юрукова — V международен конгрес по нумизматика, Ню Йорк — Вашингтон 76

КНИГОПИС 78

ARTICLES

Rumen Katinčarov — Division en périodes et caractéristique de la civilisation à l'âge du bronze ancien en Bulgarie de Sud 23
Dimităr Peev — Sur certaines nouvelles recherches de dolmens en Bulgarie du Sud-Est 31
Ivan Marazov — Sur le sujet et l'origine du rhyton du Bosphore de la collection de l'Ermitage . . 40

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Bogdan Nikolov — Trouvailles de la fin de l'Âge du bronze de la région de Vraca 50
E. Bacova, *M. Kănčev* — Sépultures thraces nouvellement découvertes dans la région de Nova Zagora 57
Konstantin Madžarov — La porte nord de la forteresse de Hisar 66
Ana Balkanska — Inscription de l'antiquité tardive de la forteresse Tirisa du cap Kaliakra . . 71

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSÉS

St. Mihajlov — V. Beševliev. Une nouvelle inscription commémorative protobulgare. Recueil eu mémoire de prof. Al. Burmov, S., 1973, p. 412—418 73

REVUE

J. Jurukova — Le Ve congès international de numismatique, New-York — Washington 76

BIBLIOGRAPHIE 78

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. АТАНАС МИЛЧЕВ, н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, доц. ПЕЮ БЕРБЕНЛИЕВ

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София Ц. бул. Стамболийски 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, ул. 36, бл. I, ет. II, тел. 73-11

Технически редактор Ив. Атанасова
Коректор А. Христова

Дадена за набор на 7. II. 1974 г. Подписана за печат на 1974 г. Печатни коли 10,25 Издателски коли 8,51
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 5292 Тираж 1550 Поръчка 157 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.
Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките

ПОПРАВКА

На с. 1, р. 5 отгоре вместо „в течение на човешкото общество“ да се чете „в течение на дълъг период от време“.